

GÁBOR ÉVA

★

ALEXANDER BERNÁT

A MŰLT MAGYAR TUDÓSAI

FŐSZERKESZTŐ:
TOLNAI GÁBOR

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:
SZALAI SÁNDORNÉ

188921

GÁBOR ÉVA

ALEXANDER BERNÁT

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST 1986

**MTA
KIK**

651585

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

ISBN 963 05 4281 1

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1986

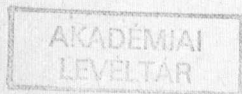
Gábor Éva

Printed in Hungary

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
Könyvtár 12363/1986 sz.

TARTALOM

Az életpálya nyomában (Curriculum vitae)	7
Bepillantás az életműbe	50
Egy nagy vállalkozás: A Filozófiai Írók Tára	50
Filozófiai és filozófiatörténeti írások	85
A lelki élet, a tudat és az ismeretelmélet problémái	127
Portrérajzok nagy egyéniségekről	144
Irodalomelméleti és dramaturgiai tanulmányok	163
Írások a művészetről és az esztétikáról	193
Az elhivatott nevelő: A pedagógia elmélete és gyakorlata	204
A szerkesztő és publicista	217
Bibliográfia	225

AZ ÉLETPÁLYA NYOMÁBAN
(CURRICULUM VITAE)

Alexander Bernát 1850. április 13-án született Pesten. Apja még gazdálkodó parasztember volt — a Gödöllőn művelt néhány hold föld viszonylag kiegyensúlyozott megélhetést biztosított —, amikor a két gyermek, Bernát és nővére iskolába került, s a család a városba költözött. Alexander középiskolai tanulmányait az V. kerületi királyi katolikus gimnáziumban végezte, ahol Riedl Szende, a lélektan tanára volt rá említésre méltó hatással. „Tanítása, modora, magatartása, egyénisége az igazi nagy tanaré

volt — emlékezik vissza a tanítvány —, ötőle tanultunk gondolkodni . . ., órái alatt a világ tárult föl előttünk.” Az ő biztatására választotta később Alexander a tanári pályát. Rajta kívül még Rómer Flóris alakja emelkedett ki a tanári karból, aki a természetrajzot és a fizikát tanította és szeretettette meg egy életre.

Alexander még a középiskola VI. osztályában ismerkedett meg és kötött életre szóló barátságot Bánóczi Józseffel. Barátságukat a külföldön együtt töltött egyetemi évek, később pedig a nagyon szoros alkotói együttműködés tették igazán tartalmassá. „Nagyon sokat köszönhattünk egymásnak — emlé-

kezik vissza Alexander —, oly közel voltunk egymáshoz, hogy bizonyos tekintetben szinte eggyé váltunk.”

A gimnázium utolsó osztályát a szellemileg gyorsan fejlődő ifjú már magántanulóként végzi, és tizenhétéves korában miniszteri engedéllyel beiratkozott az egyetem bölcsészeti karára mint rendkívüli hallgató. Érettségi után a pesti egyetem filozófiatanárának, Horváth Cyrillnek a biztatására tanulmányait külföldön folytatja: Bécs, Berlin, Göttinga, Lipcse, Párizs és végül London a több mint hat éven át folytatott tanulmányok színhelyei.

A mindössze tizennyolc éves Alexander 1868-ban elindul kül-

földre, hogy megkeresse mind-
azokat a jelentős tanáregyénisége-
ket, akiktől érdemes lesz tanulnia.
Még teljesen bizonytalan, hogy
miből fog megélni, Toldy Ferenc
ösztöndíj-ígéretén és Arany János
biztató szavain kívül semmit sem
visz magával, csak a mérhetetlen
tudás vágyat, s azt a szilárd elhatá-
rozást, hogy a külföldi tanulmány-
út megfelelő alapot ad a felkészü-
lésre.

A szülők eredetileg orvosnak
szánták az egyetlen fiúgyermeket
— az asszimilálódni vágyó kis-
polgári zsidó családokban akkori-
ban ez volt az elérhető ideál maxi-
muma —, de az ifjú Alexander az
orvoslást nem tartotta eléggé tudo-

mányos foglalkozásnak. Számára a pedagógus hivatás volt a vonzóbb, bár tisztában volt azzal, hogy a hivatalos közvélemény egyáltalán nem nézi jó szemmel a zsidó fiatalok nagyszámú beáramlását a tanári pályára. Egy rövid ideig még a rabbiséggel is kacérkodott Alexander abbana reményben, hogy mint rabbi sokat olvashat és tanulhat, de hamarosan rájött arra, hogy a rabbiséghoz nem érez kellő elhivatottságot.

Végül is a tanári pálya mellett dönt és a filozófiát választja fő tantárgyul. A pesti egyetemen hallgatott két szemeszter után három évig tanul Bécsben (1868—1871): két szemesztert hallgat a filozófia

és négyet az orvosi fakultáson. Ez utóbbiban fontos szerepet játszott az a felismerése, hogy a filozófia beható tanulmányozásához elengedhetetlenül szükséges az emberi test természettudományos, anatómiai-fiziológiai ismerete. Anatómiát az akkor világhírű Hyrtl-nél, fiziológiát pedig Brückénél tanult.

Filozófiaprofesszora a herbartianus R. Zimmermann volt. „Sokat tanultunk tőle, Riedl után ő volt az első, aki a világot láttatta velünk. Éles kritikus volt. Nála merészebb röptű filozófust Bécs nem tűrt volna meg...” — emlékezik vissza évek múltán Alexander. Nem hallgatja el azt sem, hogy „a herbartizmust alaposan meg-

unatta velünk”, ezért „a Herbart-féle metafizikát . . . ma is a legmesterkétebb és legszürkébb alkotásnak tartom”.

A Bécsben töltött évek tapasztalatairól egykori filozófiatanárához, Horváth Cyrillhez írt levelei tanúskodnak. Kitűnik belőlük, hogy Alexander igen feszített munkatempót diktált magának. Minden alkalmat megragadott arra, hogy bebizonyítsa, méltónak bizonyult az előlegezett bizalomra.

Az 1869 tavaszán írt egyik levelében már arról számol be, hogy egy negyvenoldalas bírálatot írt — Zimmermann megbízásából — *Rinne Über die Bedeutung des Materialismus in psychologischer und*

ethischer Beziehung című munkájáról, ami annyira megnyerte a bécsi professzor tetszését, hogy javasolta megjelentetését a *Zeitschrift für exacte Philosophie*-ban. „Ez a legnagyobb siker, melyet eddig a tudomány terén kivívtam” — írja büszkén Horváth Cyrillnek. Zimmermann kiemelte a kitűnő dolgozat világos és szemléletes előadásmódját, kritikus józanságát és lényegre irányultságát. Az értekezés egy rövidebb változata megjelent a bécsi *Neue Freie Presse*-ben is. A *Presse* tulajdonosa arra biztatja az első írói bemutatkozás alkalmával sikert arató Alexandert, hogy máskor is küldje be írásait közlés céljából.

Alexander ezen felbátorodva felajánlja Horváth Cyrillnek a cikk magyar nyelvű változatát hazai publikálásra, bár — mint írja — tisztában van azzal, hogy „a magyar közönségnek nem igen lesz ínyére”, de azért meg lehetne próbálni, mivel „mégiscsak valamikor kezdetét kell csinálni, s érdeket ébreszteni a philosophia iránt”.

Ezután Zimmermanntól azt a megbízatást kapja, hogy írjon bírálatot Fichte *Vermischte Schriften*-jéről és tartson előadást az ő konzervatóriumában Fichte *Die Seelenfortdauer und die Weltanschauung des Menschen* című munkájáról. Fichte bizonyos gondolatai pozitív

visszhangra találnak Alexanderban, ugyanakkor számos megállapításával kapcsolatban ellenvetését fejezi ki. Ezt követően a bécsi Pressében jelenik meg egy cikke, amelyben W. Windelband *Über den Begriff des Zufalls* című írását veszi bonckés alá.

1870. január 16-án ezt jegyzi fel naplójába; „... nekem el kell érnem a célomat, a Tudományos Akadémia számára el kell készítenem az antropológiáról szóló írsomat.” A volt tanár, Horváth Cyrill korábban felajánlotta már Alexandernek, hogy írjon tanulmányt egy neki tetsző témából, amit azután ő majd felolvas az Akadémián. Az eredeti terv szerint

a tanulmány az antropológiáról szólt volna, de ezt azután Alexander elvetette és Lotzéról értekezett, akinek filozófiája ezekben az években igencsak megragadta őt.

A bécsi egyetem végül is nem elégítette ki Alexandernak azt a vágyát, hogy ott találkozzék a filozófia nagy egyéniségeivel. 1871 tavaszán rövid időre hazatér, hogy eleget tegyen a vizsgakötelezettségeknek bölcsészetből és német irodalomból. A Toldy Ferenc által megígért (de csak egy éves késéssel kézhez kapott) ösztöndíj reményében még ugyanezen év őszén Berlinbe utazik, hogy ott folytassa majd tanulmányait. Nagy várakozással tekint az akkor népszerű

Trendelenburg pedagógiai előadásai elé, de csalódás éri, mert az agg professzor már nem nyújt igazi élményt, viszont a híres Bonitz előadásai a görög filozófia történetéről, valamint Du Bois Reymondnak az antropológiáról és Helmholtzknak az elméleti fizikáról és az optikáról tartott előadásai kárpótolják őt a csalódásért.

A bölcsészeti tanulmányokban való előrehaladásról tanúskodik az a felolvasás is, amit ez idő tájt tart Alexander a berlini bölcsészeti együletben *Az esztétikai elemzés lélektani föltételei* címen, valamint a *Faust s az Ember tragédiája* című nagyobb lélegzetű, többrészes tanulmánya, ami idehaza jelenik meg

a Reformban. A Horváth Cyrillhez írt egyik leveléből kitetszik, hogy tisztában van a filozófiában bekövetkezendő változás szükségességével. „A philosophiában — mint írja — az érthetetlenség kora lejárt . . ., az általános phrasisok . . ., a nyelv s forma feneketlen homályai visszataszító hatással vannak az olvasásra . . .”

A Berlinben töltött félév alatt jelentős mértékben megváltozott Alexander érdeklődése. Ekkor kezd behatóan foglalkozni Kanttal. Gondosan áttanulmányozza főbb műveit, de különösen elmélyed *A tiszta ész kritikájában*. Megragadja őt Kant eredetisége. Ő az, aki „még tévedéseivel is le tudja kötni

olvasóját”. Szándékosan félretolja mások Kant-interpretációját, nehogy azok befolyásolják ítéletét. Néhány hónap múlva már körvonalazódik doktori disszertációjának a vázlata. Tudatában van annak, hogy „nehéz, sőt vakmerő feladat ily nagy szellemet bírálni”, de meg van győződve arról, hogy a feladat megkerülhetetlen. Alaposan végiggondolja Kant filozófiájának alapkategóriáit és kimutatja a rendszer vitatható pontjait.

Berlinben megismerkedik az újkantiánus Benno Erdmann-nal, Németország leendő legnagyobb Kant-kutatójával és a Kanttal ugyancsak behatóan foglalkozó Friedrich Paulsennel. Mindkettő-

jükkal szoros barátságot köt, s ez a barátság jelentős mértékben hozzájárul majd ahhoz, hogy Alexander néhány éven belül otthonosan mozogjon a königsbergi gondolkodó rendszerében.

Ezután Göttingába megy, ahol lenyűgözi a bensőséges hangulatú német egyetemi miliő. A tanárokkal Alexandernek itt már jóval nagyobb szerencséje volt: még hallgathatta Webert, a híres fizikust s Heinlét, az agyvelő szövet- és bonctanának professzorát. Még tanított Wöhler és a város szellemi légköre még telítve volt Gauss emlékével. Itt élte virágkorát Lotze, aki — Alexander szerint — „egyike volt Németország leg-

jelentősebb filozófusainak”. Az ő személyében Alexander megtalálja azt a filozófus egyéniséget, akit Bécsben és Berlinben hiába keresett. Meghallgatja Lotzének a metafizikáról és az etikáról szóló előadásait, olvassa esztétikatörténetét és filozófiatörténetét. Göttingenben kezd Alexander rendszeresen foglalkozni esztétikával.

Következik Lipcse. Itt a filozófiai és pedagógiai kurzusok ismét csalódást okoznak Alexandernak, viszont el van ragadtatva a matematika és a fizika előadásoktól. Lipcsében fejezi be és védi meg doktori disszertációját. Szigorlati főtárgya a filozófia, melléktárgyai: matematika és fizika. A disszertá-

ció Kant *A tiszta ész kritikája* c. művének negyedik fejezetéről, a *kategóriák transzcendentális dedukciójáról* szól. Alexander egyetemi tanulmányai ezzel tulajdonképpen véget is értek, de nem a külföldi tanulmányút, ami az egyéves késéssel megkapott ösztöndíj jóvoltából még egy évig tartott.

Barátjával, Bánóczival továbbutazik Párizsba. A város lenyűgöző hatást gyakorol mindkettőjükre. Szorgalmasan látogatják H. Taine-nek a görög művészetről szóló előadásait. Alexander személyesen is megismerkedik Taine-nel, élvezi társaságát, s később adaptálja majd filozófiájának nem egy elemét. A párizsi múzeumok és képtárak

életre szóló élményt nyújtanak Alexandernak, nem kevésbé az itt szövődött ismeretségek és barátságok. Párizsban több ízben találkozik Eötvös Józseffel, aki gyakran tölti estéjét a szellemiekben gazdag ifjú filozófusok társaságában. Itt kerül közelebbi kapcsolatba Deák-Ébner Lajossal, aki barátságukat egy portréval pecsételi meg, és az ő közvetítésével ismerkedik meg Munkácsy Mihállyal is.

Néhány hónapi londoni tartózkodás következik még. Itt Alexander már nem látogatja az egyetemi előadásokat, annál szorgalmasabban a British Múzeum könyvtárát és különgyűjteményeit. A német és a francia nyelvtudás birtokában

az angollal is gyorsan boldogul. Az itteni társaságokban — emlékezik vissza — a nyelvtudás alapján „angoloknak néztek bennünket”. A tanulmányút most már valóban véget ér, hazafelé utaztában Alexander és barátja még megtekintenek néhány holland és belga várost, majd végleg hazatérnek Magyarországra.

A több mint hatéves külföldi tanulmányút mérlegét így vonja meg Alexander: A külföldi tanulmányút az indítást adta, „s az indítás bizonyos tekintetben minden”. „Ha kérdeztük magunkat, mit keresünk voltaképpen külföldön, alig tudtunk volna más feleletet adni . . . : ezt a légkört és ezt a

nagy szabadságot, melyet élveztünk.” Alexandert nem a külföldön hallgatott tanárok tették naggyá, bár mint láttuk igen reprezentatív azoknak a névsora, akiktől szerencséje volt tanulni, de hogy oly hallatlanul sokszínű, szerteágazó érdeklődésű és széles látókörű gondolkodóvá vált az idők során, az jórészt annak a korszellemnek volt köszönhető, ami az ilyen sokoldalú képzést lehetővé tevő külföldi egyetemeken uralkodott.

Milyen perspektíva kínálkozott 1874-ben a külföldi tanulmányútjáról végleg hazatért Alexander számára? Kezdetben abban reménykedett, hogy néhány éven belül sikerül majd egyetemre ke-

rülnie, de hamarosan rá kellett döbbenie arra, hogy ez hiú remény, s hogy még a középiskolai tanári állást sem lesz könnyű elnyernie -- amit egyébként a nagy lekötöttség miatt csak végső esetben akart elvállalni. Végül is csak két évvel később, 1876-ban kezd el tanítani helyettes tanárként a budapesti V. kerületi főreáliskolában, ahol néhány éven keresztül magyar- és világirodalmat, valamint francia nyelvet oktat.

A pályán éppen csak induló Alexander hamarosan megdöntötte az iskolai tanításról szóló hagyományos felfogást. „Ő nem tanított, hanem előszóval egy-egy tárcát írt meg az órán. Villogott,

szikrázott, csodálatos magasságokba kapaszkodott és mélységekbe ereszkedett tanítványaival, anélkül, hogy elfárasztotta volna őket. Bámulták és szerették” — emlékezik vissza az egyik volt diákja. Különös élményt jelentettek a Shakespeare-ről tartott irodalomórái. Eredeti gondolatokat tükröztek *irodalomtanítási elvei és módszerei*, amelyeket a főreáliskola 1876/77. évi Értesítőjében fejtett ki részletesen.

Alexander azonban a kezdeti sikerek ellenére is elégedetlen önmagával. Mint naplóbejegyzései tanúsítják, számára ezek az évek szellemi kielégítést alig nyújtóak voltak. Íme egy csokorra való

akkori panaszaiból: „Lefelé moz-
dulok. Hónapok óta semmi jele
annak, hogy emelkedném...”
„Családom nyomorult helyzete.
Ez iszonyatosan nyom . . . Az em-
ber folyvást hordja a jármot . . .,
mechanikus géppé válik, tanító
géppé...” Másutt: „Belátom
szörnyű sors a tudományok leg-
elvonatabbikát művelni, hazánkban
művelni, ha az ember szegény.
Ezen műveléshez kell nyugalom,
kell gond nélküli élet, kell szabad-
ság. S nekem egyikük sincs meg.”
Valamivel későbbről: „A jövő
még sötét . . ., engem nem nevez-
nek ki tanárnak az egyetemre, vagy
tudj isten mikor. Meghúznám
magam? Középtanodára keserves

dolog . . . Legközelebbi cél: magántanárság. Kész vagyok, ha kell 4—5 évig várni . . ., még reménylek. Csak tegyek valamit. Elveszni nyom nélkül szörnyű gondolat. Hadd vesszek el, ha legelső jó művemet megírtam. De addig nem . . .”

Két évi kemény megfeszített munka következik, amelynek eredménye: Alexander 1878-ban habilitál a budapesti egyetemen *A filozófia történetének eszméje tekintettel a történetre általában* című dolgozatával. Ebben szellemileg kiforrott gondolkodóként mutatkozik be. A dolgozat lényegét így lehetne röviden összefoglalni: A filozófiai gondolkodást csakis tör-

ténetileg szabad megközelíteni („az ember csak a történelem eszével láthat messzire”). A történeti megközelítés tárgya maga a változásban levő ember és munkája. A filozófiában a történeti megismerés a megértést jelenti; a tények ismerete, az okok kutatása, a törvények kapcsolatának kipuhatólása annyi, mint ezek megértése. A megértésben fontos szerepük van a történelmi eszméknek, amelyek mintegy a priori léteznek és célként (a megismerés céljaként) funkcionálnak. A filozófiában jelentős fordulatot hozott Kant fellépése, annak ellenére, hogy filozófiájával „nemigen lehetett boldogulni a történet mezején”. A Kant-ellenes filozófiai

reakció csúcspontját Hegel képviselte, aki a történelemből merítette legnagyobb erejét. A habilitációval Alexander komoly sikert arat, ennek ellenére az egyetemi tanári pálya még mindig elérhetetlen messzeségben van tőle.

1880-ban megnősül, Broessler Reginát, egy korábban Csehországból Ausztriába bevándorolt bécsi polgár lányát veszi el, akit még diákkorában ismert meg. Több mint negyven éven keresztül élnek harmonikus házasságban, gyermekeik: négy leány és két fiú, valamennyien nagy karriert futottak be.

1881-ben jelenik meg Alexander Marczibányi-díjjal jutalmazott *Kant élete és fejlődése* című mono-

gráfiája, és még ugyanebben az évben megindítja — Bánóczi József közreműködésével — a *Filozófiai Írók Tárat*; a szerkesztők legfőbb célja az volt, hogy hű fordításban, megfelelő szövegmagyarázatok kíséretében megismertessék a magyar olvasóval a filozófia kiemelkedő alakjainak munkáit.

A nyolcvanas és kilencvenes években Alexander roppant intenzitással dolgozik, egymás után látunk napvilágot filozófiatörténeti, irodalomelméleti és esztétikai írásai. 1884-ben jelenik meg például *A XIX. század pesszimizmusa* (Schopenhauer, Hartmann) című tanulmánya, amelyet az Akadémia Gorove-díjjal jutalmaz.

1892-ben — 42 éves korában — megválasztják a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává, és még ugyanebben az évben ki-nevezik a Színművészeti Akadémi-ára a dramaturgiai tanszék élére. Itt éveken át tanít esztétikát és dramaturgiát. Egyidejűleg megbízzák a Műegyetemen az esztétika és a művelődéstörténet oktatásával. A kilenvenes évek elejétől részt vesz az Országos Közoktatási Tanács munkájában, és jelentős szerepet vállal a középiskolai reformjavaslatok előkészítésében. A kilencvenes évek végétől széles körű tevékenységet fejt ki a Kisfaludy Társaságban.

Közben elméleti munkák egész

sorát teszi közzé: *A filozófia feladata*, *A filozófia története*, *A nemzeti szellem a filozófiában* címmel. Ekkor jelenik meg a Kisfaludy Társaság Somogyi-díjával jutalmazott remek dialógusa, *A művészet* is. Az ezredforduló évében lát napvilágot a *Diderot-tanulmányok* című monográfiája, majd ezt követi néhány *Shakespeare-ről* és *Madách-ról* szóló tanulmánya.

1904-ben a Genfben megtartott második nemzetközi filozófiakongresszuson *A lelki élet egysége* című, francia nyelven tartott előadásával jelentős sikert arat. Még ugyanebben az évben kinevezik a budapesti egyetem rendes tanárává — a filozófiatörténeti tanszék élére

—. 1919 tavaszáig megszakítás nélkül tölti be ezt a posztot, közben néhány éven át a bölcsészkar pro-dékánja, illetve dékánja.

A következő alkotói periódusa ugyancsak gazdag: Angyal Dávid-dal közösen 1906-ban rendezi sajtó alá a *Magyar Remekírók* köteteit. A *Művelődés Könyvtára* sorozat keretében pedig ő szerkeszti (és részben írja) a *Világirodalom* című kötetet. Lenhossék Mihállyal együttműködve szerkeszti *Az Ember* című gyűjteményes kötetet és ennek *Az emberi test és lelki élet egyéni és faji sajátosságai* című fejezetét ő maga írja.

A tízes évek elején egy sor esztétikai tanulmányt publikál, többek

között: *A firenzei párbeszéd* és a *Meunierről* szólót. A Kisfaludy Társaság által 1907-ben létrehozott Shakespeare-bizottság igazgatásával Alexandert bízzák meg. A bizottság élén — amelynek feladata Shakespeare magyarországi népszerűsítése — hervadhatatlan érdekeket szerez.

Alexander munkabírása páratlan. Előadó tanácsosa az Országos Közoktatási Tanácsnak, tagja az Országos Képzőművészeti Tanácsnak, a Népiskolai Ifjúsági Könyvtárak Intézőbizottságának, az Országos Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottságnak, az Országos Középiskolai Tanáregyesület Igazgatóságának. Éveken keresztül szerteágazó

tevékenységet folytat a Budapesti Tanári Körben. 1914—1918 között elnöke a Magyar Filozófiai Társaságnak és szerkesztője a társaság folyóiratának az Athenaeumnak, ezen kívül jónéhány más folyóiratnak és lapnak. Cikkei, kritikái, novellái jelennek meg rendszeresen a különböző heti- és napilapokban.

1911 tavaszán a Nemzeti Színházban rendezett Shakespeare-ciklus alkalmával Alexander tartotta a bevezető előadásokat. A Nemzeti Múzeumban vasárnaponként tartott Shakespeare-matinének is gyakran volt előadója. Mindkét szerepben nagy népszerűségnek örvendett.

Hatvanadik születésnapja alkal-
mából egykori tanítványai és tisz-
telői tanulmányaikkal köszöntik őt,
ezek, az ún. *Alexander-Emlék-
könyvben* jelentek meg. Hogy
milyen széles spektrumot ölel fel
az ebben szereplők köre, azt mi
sem bizonyítja jobban, mint hogy
helyet kapott benne a vele sok
kérdésben vitatkozó filozófus és
esztéta, Lukács György, a marxista
közgazdász, Varga Jenő, a logiká-
val foglalkozó ugyancsak marxista
Varjas Sándor, a tehetséges rend-
szerfilozófus, Zalai Béla, a nyelvész
és irodalmár Bánóczy József, a
pszichológus Révész Géza, rajtuk
kívül Beöthy Zsolt, Beke Manó,
Szemere Samu, Szilasi Vilmos,

Dienes Valéria, Kármán Mór, Riedl Frigyes, hogy csak néhányat említsünk a szerzők közül. Alexander *Vallomásában* reflektál az üdvözlésekre. Ebben hitet tesz az idealizmus mellett. Vallja a szellem primátusát, a haladás, a fejlődés gondolatát, hisz a gondolatban mint megváltó erőben.

A tízes évek elejétől-közepétől még az addiginál is termékenyebb korszak következik. Hogy csak néhányat említsünk az egymást követő publikációkból: *A magyar filozófia*, *A cselekvő gondolat*, *Shakespeare a világirodalomban*, *A magyar szobrászat 1910-ben*, *Az egyéniség a filozófiában* stb. Emellett részt vesz a Shakespeare-Tár

szerkesztésében, előadásokat tart a Műegyetemen *A XIX. század kultúrája* címen, s ugyanott kurzusokat tart esztétikából és irodalomtörténetből. 1910-ben részt vesz a III. Nemzetközi Filozófiai Kongresszuson Heidelbergben, nagy sikerű előadást tart *Zur Psychologie der Kunst* címmel.

A tízes évek vége felé teszi közzé az eredeti és értékes gondolatot tartalmazó *Az intuicióról* szóló írását. A *Bánóczi-Emlékkönyv*ben meleg hangú méltatást ír testi-lelki jóbarátjáról. Majd közzé teszi Spinoza *Etikáját* és sajtó alá rendezi *Shakespeare-monográfiáját*.

Bár a Tanácsköztársaság alatt semmiféle tisztséget nem vállal, az

ellenforradalmi rendszer 1920-ban — távollétében — fegyelmi vizsgálatot indít ellene. Az Akadémia és a Kisfaludy Társaság kizárja a tagjai sorából, s az egyetemi fegyelmi bizottság megfosztja katedrájától. Az ellene felhozott „vádak” szerint: „ . . . állást foglalt az egyetemi autonómia felfüggesztése mellett, 1919 márciusa után több cikket írt a Pester Lloydba, amelyekben kifejezte részvételi készségét az új rendszer kiépítésében és magasztalta a rendszer várható eredményeit. Az általa szerkesztett Athenaeumban helyt adott Varjas Sándor *Marx mint filozófus* című cikkének, amelyben a szerző nemcsak a kommunizmus fejlődéstörténeti

igazolására törekszik, hanem Marx tanainak célzatos beállításával az állami rend megbontására és a cselekvésre való nyílt izgatástól sem riad vissza.”

Alexander ezekre a „vádakra” nem válaszolhatott személyesen, mivel 1919 augusztusától súlyos beteg felesége gyógykezeltetése céljából Svájcban tartózkodott. Bizony joggal fájtak az alaptalan vádak, és méltóságát mélyen sértette az az eljárás, hogy egyik napról a másikra megfosztották a megélhetés mindenfajta lehetőségétől. Ennek ellenére felesége halála után, 1923-ban végleg hazatért. de már nem vállalt közszereplést, visszavonultan élt. Egy ideig újság-

írói tevékenységből tartotta fenn magát. Cikkeket, kritikákat írt különböző lapokba. Néhány évvel a halála előtt — Kornis Gyula közbelépésére — visszakapta a nyugdíját, ami lehetővé tette, hogy megszabadulva az anyagi gondoktól még néhány éven keresztül folytathassa alkotói tevékenységét.

Befejezte a már korábban tervezett, Münchenben megjelenő *Spinoza*-könyvét. A 20-as évek elején lát napvilágot *Petőfiről*, *Madáchról*, *Jókairól*, *Michelangelóról* szóló tanulmánya, valamint néhány korábban tervezett írása, így *A művész*, *A kritika*, *A játék*, *Az utánzás*, *A dísz* és mások. Ezzel le is zárul a több mint háromnegyed évszáza-

dot felölelő, alkotásokban roppant gazdag életmű. 1927. október 27-én hal meg, tanítványok és tisztelők százai kísérik el őt utolsó útjára a Rákoskeresztúri temetőbe.

Alexander kiváló képessége családjában folytatódott. Egyik fia, Ferenc neves pszichiáter lett Amerikában, több könyve jelent meg a modern pszichoanalízisről. Másik fia, Béla Angliában lett vegyész, jelentős kísérletek fűződtek a nevéhez. Magda leánya művészettörténeti témájú könyveivel szerzett elismerést Hollandiában. Férje, Révész Géza nevéhez fűződik a kísérleti lélektan hazai megalapozása. Révész maradandót alkotott a hallás-, látás- és tapintás-

érzékelés lélektanában, a zene- és művészetpszichológiában, később a munkalélektanban, de egy sor más területen is. Hollandiában ő rakta le a lélektan egyetemi képzésének és a kísérleti lélektani kutatásoknak az alapjait. Másik leánya, Erzsi énekesnőnek készült, később énektanár lett. Lili nevű leánya filmszínészként csinált karriert. Legkisebb gyermeke, Borka neves fotóművész volt, az ő családjában — immár a harmadik generációban — a tehetség tovább folytatódott. Fia, Rényi Alfréd, a Kossuth-díjas matematikus a matematika szinte minden területén alkotott maradandót.

✱

Magyarországon a filozófiai gondolkodásnak — Alexandert megelőzően — már voltak említésre méltó úttörői. Gondolunk itt mindenekelőtt Kölcseyre, aki Voltaire és Holbach nézeteit magáévá téve *Parainesis*-ben hitet tett az emberi haladás, a történelmi fejlődés szükségszerűsége mellett. Említésre méltó munkásságot hagyott örökül a hegeli dialektikát adaptáló, a filozófiatörténet és az esztétika terén maradandót alkotó Erdélyi János, aki *A hazai bölcsélet jelene* (1857) c. művében már azt bizonygatja, hogy a magyar néptől sohasem volt idegen a bölcsészeti gondolkodás, és aki határozottan követeli, hogy a magyar filozófiai

gondolkodás számoljon le a provincializmussal és igyekezzék az egyetemesség színvonalára felemelkedni, mert igazán csak így járulhat hozzá a nemzeti tudomány és művelődés széles körű kibontakoztatásához.

És nem maradhat ki a felsorolásból Eötvös József sem, aki *A XIX. század uralkodó eszméiben* a természettudományos szemlélet térhódítására a tapasztalati tényanyagok gondos vizsgálatára ösztönöz. De nem maradhat említés nélkül az sem, hogy az Alexander előtti korszakban már jelentős szellemi csatározások folytak idehaza a darwinizmus és a pozitívizmus körül, amelyek rányomták

a maguk bélyegét a magyar tudomány, jelesen a filozófiai gondolkodás fejlődésére.

Ezzel a szellemi örökséggel találta magát szemben Alexander, amikor a múlt század második felében megjelent a filozófia-esztétikai gondolkodás porondján.

BEPILLANTÁS AZ ÉLETMŰBE

EGY NAGY VÁLLALKOZÁS: A FILOZÓFIAI ÍRÓK TÁRA

Ha Alexander — Bánóczival együttműködve — 1881 és 1919 között nem tett volna mást, mint csupán közreadja a Filozófiai Írók Tárának huszonkilenc kötetét, már ezzel is beírta volna a nevét a magyar filozófiai gondolkodás és művelődés történetébe. Pedig ez a vállalkozás munkásságának csupán egy töredékét, bár önmagában is eléggé jelentős részét képezte. Vajon mi készítette Alexandert és barátját, Bánóczit erre a nagyszabású vállalkozásra?

Már a külföldi egyetemi tanul-

mányai során keserűen állapítja meg a fiatal Alexander, hogy a filozófia Magyarországon mostoha helyzetben van, de különösen filozófiai nyelvünk állapota siralmas. Jelentős bölcselek művei nincsenek lefordítva magyarra, így gondolataik eleve nem juthatnak el a szélesebb olvasóközönséghez. „Az összes tudományok között Magyarországon a legelhanyagoltabb a filozófia s a magyar műveltség még híjjával van a filozófiai eszmélés szellemének” — írja Alexander Kant *A tiszta ész kritikája* 1891-es első magyar nyelvű kiadása elé írt előszavában. Nálunk a kultúrát nagy tradíciók nem kötik a filozófiához, szemben azokkal a szeren-

cséőbb nemzetekkel, amelyek szellemi életük gazdag forrásaiból bőven meríthettek, és ezáltal erőteljes ösztönzést adhattak a filozófiai gondolkodás számára. Magyarországon a filozófia ilyenfajta ösztönzést soha nem kapott, nem csoda, hogy a közgondolkodás teljesen közömbös maradt iránta.

De legfőképpen az keserítette el Alexandert, hogy a bölcselettől idegenkedő konzervatív gondolkodók még meg is ideologizálták filozófiai elmaradottságunkat. Azt hirdették, hogy „a magyarnak azért nincs, s nem volt filozófiája, mert a nemzeti szellemnek nincs fogékonysága ez iránt. Nem nekünk való — hangoztatták —. Nem is ér

sokat, de ha érne is, nem a mi szá-
munkra termett. A magyar génusz
állítólag csak a »konkrétat«, a
»valót« szereti; irtózik az absztrak-
cióktól, a »ködös általánosságok-
tól«”. Alexander kezdettől fogva
cáfolja az effajta véleményeket,
mint teljesen önkényes, a józan
észnek ellentmondó, semmiféle
igaz alapra nem támaszkodó állí-
tást, és tanulmányok egész sorában
fejti ki a maga ellenérveit.

„A filozófiai gondolkodás ter-
mészetes és szükséges fázisa a gon-
dolkodásnak — írja egyhelyütt —,
... nagyon tehetetlen és félszeg
volna az a nemzeti gondolkodás,
amely erre a fázisra képtelen volna
... A filozófiai produkció rend-

szerint nagy kultúrájú nemzetekhez van kötve, de a filozófiai gondolkodás egyetemes . . .” A filozófiai gondolkodásnak a nemzet műveltségi állapotára ható szerepét kiemelve hangsúlyozza Alexander: „A philosophiának csak akkor van jövője hazánkban, ha nem marad néhány, elszigetelten álló ember tanulmánya, hanem közérdekeltséget költ s nemzeti műveltségünk egyik fontos tényezőjévé válik . . . Ha általánossá válik annak tudata, hogy philosophiai műveltségünk szegényes állapota lényeges fogyatkozás . . ., akkor majd azon leszünk, hogy eltüntessük ezen fogyatkozást.”

Alexander határozottan meg

volt győződve arról, hogy a jelentős bölcselek művei az emberiség közkincsét képezik, s ezért amelyik nemzet nem merít belőle, magát károsítja meg. Viszont ahol a filozófiai gondolkodás megfelelő talajra talál, ott „egységessé teszi a nemzet közszellemét, közelebb hozza alját magaslatához . . . , emeli a műveltség színét . . .”. Más szóval, meg volt győződve arról, hogy az egyetemes filozófiai kultúrába való bekapcsolódásunk egyik legalapvetőbb feltétele, hogy megismertessük a filozófia kimagasló alakjainak gondolatait a hazai közönséggel, aminek az a legeredményesebb módja, ha lefordítjuk főbb műveiket magyarra, és

megfelelő szövegmagyarázatokkal látjuk el azokat. Csakis így remélhető, hogy idővel hazánkban is elterjed majd a filozófiai műveltség.

Alexander újra és újra összehasonlította a filozófiai gondolkodásban élenjáró nemzetek állapotát a nálunk uralkodó helyzettel, s keserűen állapította meg; „Minálunk a filozófia mindig csekélyebb szerepet vitt, de tekintélye még sohasem szállt ilyen alacsonyra, mint most”. Ezért „itt volna az ideje, hogy a nemzeti filozófia erejét ébresszük és érvényesítsük”. A filozófiai gondolkodástól azt várja, hogy „tegye öntudatossá és álhatatossá a nemzetet”.

De hát mit is ért pontosan Alexander „nemzeti szellem”-en, miért becsüli szerepét és jelentőségét oly nagyra? Nem rejti véka alá, hogy roppant nehéz megragadni ennek a terminus technicusnak a lényegét. Ő maga nem egy tanulmányában tesz kísérletet arra, hogy megmagyarázza, mit is ért rajta. Az 1915-ben keletkezett *A magyar filozófia* című dolgozatában megpróbálja megadni a legadekvátabb értelmezést. Előre bocsájtja, hogy „a »nemzeti szellem« igen bonyolult valami, nehezen megismerhető és definiálható, de . . . nem tagadható, hogy valami . . ., s hogy ő adja meg valamely nemzet nyelvének, költészetének, szokásainak,

egész kultúrájának a legbélyegzőbb vonásokat”. A nemzeti szellem megragadhatóságának nehézségei abból fakadnak, hogy „mivolta, törvényei ... nem ismereteseek előttünk”. Ugyanis „nincs rendszeres, szintetikus tudománya”, jórészt a nyelvtudomány, az etnológia, a vallás- és irodalomtörténet, az egyetemes történet- és más tudományok próbálják megközelíteni. Az egzakt fogalmakhoz szokott kutatók kimondottan idegenkednek „e ködös eszmétől”. Holott tagadhatatlan, hogy létező valami, sőt, hogy nagyhatalom. A „nemzeti szellem” eredetét tekintve egészen a kezdetleges gondolatvilágig vezethető vissza, amelyben a ter-

mészet ismerete még homályos sejtésekkel és érzelmekkel szövetkezve kelti életre az életfelfogást, a mitológiát, a vallást. A nemzeti szellem szoros összefüggésben van a nyelvvel, olyannyira, hogy csakis a nyelvi közösség alapján fejlődhetett ki. Mivel „nyelv nélkül nincs emberi gondolkodás”, és mert „a nyelv a társas élet funkciója”, ebből az is következik, hogy „a nyelv . . . első s legfontosabb produktuma a »nemzeti szellemnek« . . .”. Tény, hogy „mihelyt az embereknek nyelvük volt, a nemzeti szellem is megvolt bennük mint objektivált hatalom . . .”.

És mert a nyelv egyben közösséget teremtő erő is, úgy tekinthe-

tünk a nemzeti szellemre, mint ami „a közösségben él, mint a közösség szellemi viszonyainak összessége”, ami „független az egyesektől”. Azaz, „a nemzeti szellem nem egyéb, mint viszony, mely a nemzet részei között fennáll”. A nyelvi közösség kölcsönöz a nemzeti szellemnek gyakorlati életét szabályozó, szokásokat, erkölcsöt és az ezeken alapuló intézményeket meghatározó szerepet, a nemzeti szellem egyben a más nemzetekhez való viszony, a közösségek közötti érintkezés kifejezője is.

Mindebből az is következik, hogy „a nemzeti szellemnek van története”, tehát „nem kész valami”, hanem folytonosan alakul.

Más szóval, a nemzeti szellem „hisztorikum”, van története, van kezdete, virágzása, hervadása”, vannak korszakai..., emelkedik és süllyed...” Ezenkívül a nemzeti szellem differenciált is, van egy pszichikai és egy kulturális összetevője. A pszichikai még tovább bontható, ún. antropológiai és társadalmi rétegre. Az utóbbit népléleknek is nevezik. Ez — Alexander szerint — viszonylag konstans, belőle nő ki a nemzeti szellem, tágabb értelemben egy nép kulturális élete. A néplélek jórészt a nép érintetlen rétegeiben elszórtan nyilvánul meg, a nemzeti szellem viszont a társadalom ún. reprezentatív men-jeiben jut

koncentráltan kifejezésre. A nemzeti szellem ilyen reprezentatív men-jei voltak: G. Bruno, Descartes, Hume, Kant, Leibniz, Luther és sokan mások.

Amiben a nemzeti szellem kimagasló, abban egyetemes érvényű is. Ilyen egyetemes érvényűséggel bír a görög nemzeti szellem, amely a filozófiai gondolkodás első nagy reprezentatív men-jeit adta a világnak. A görög klasszikus filozófia tisztán a nemzeti szellemből táplálkozott. Ha a tudományos teljesítmény területén valamilyen sajátos produktummal találkozunk, akkor a nemzeti szellem megnyilvánulását kell mögötte sejtenuünk. Nem véletlen — szögezi le a to-

vábbiakban Alexander —, hogy az absztrakt esztétika, a spekulatív matematika hazája éppen Németország volt, vagy hogy az evolúció elve éppen Franciaországban bontakozott ki, és hogy a nemzetgazdaságtan, a tapasztalati lélektan, a szociológia és a gyakorlati etika hazája éppen Anglia volt.

Ugyanez kifejezésre jutott a filozófiában is. Az újkori Olaszországban, majd Franciaországban, részben Angliában és Németországban keletkeztek erőteljes nemzeti vonást (nemzeti szellemet) mutató filozófiák. Például a francia filozófiát mindig is a konstruáló-formulázó jelleg, a mathematicizmus iránti érdeklődés és az enciklopédikusság

jellemezte. Az angol filozófiát viszont a valóságra való törekvés, a tapasztalat elsőbbsége, az idegenkedés mindenfajta metafizikától. A német filozófiában az idealizmus, a romanticizmus, a kategorikus imperativusz, az eszményi világ előnybe részesítése volt a domináló.

Alexander meggyőződése szerint a magyar nemzeti szellem is képes arra, hogy erőteljes szerepet játsszék a filozófiai gondolkodás ihletésében. „A magyar szellemi élet nagy és eredeti alkotásokat a filozófia terén nem tud felmutatni — írja —, de filozófia híján sohasem volt és az a közhely, hogy a magyar szellemnek nem való a filozófiai absztrakció, üres és alap

nélkül való beszéd.” A középkori filozófiát művelték nálunk is, nyomai mindmáig megmaradtak. Az újkori filozófiát Apáczai a külfölddel egy időben hirdette és tanította. Azt követően a XVI. és XVII. században a törökellenes és a nemzeti háborúk miatt a klasszikus reneszánszunk és a tudományok fejlődésének majd két évszázada kiesett fejlődésünkéből. De a reformáció óta a magyar nemzeti szellem reprezentánsait ismét ott találjuk az új eszmék küzdőterén. A XIX. században nevezetes és befolyásos hívei akadtak Hegelnek Magyarországon. Filozófiai magaslatoakra emelkedik például Madách fő művével, *Az ember tragé-*

diájával, valamint Eötvös József, aki „az idealizmust a gondolkodás tengelyévé teszi és államfilozófiai koncepciójában a valóság élő hatalmává avatja”.

Mit tart Alexander a magyar nemzeti szellem sajátosságának? A szabadságszeretetet a gondolkodásban, távolságtartást az angol utilitarizmustól, a francia materializmustól, a német szkepticizmustól és miszticizmustól. A magyar nemzeti szellem helye — szerinte — topográfiailag a német és a francia között foglal helyet: vagyis szereti a világosságot, mint a francia, a realitást, mint az angol, és bízik a gondolatban, mint a német. Hogy ezek a jegyek valóban meg-

illetik-e a magyar nemzeti szellemet, az erősen vitatható. Meg is vádolják többen Alexandert, hogy „trikolorfilozófiát” akar meghonosítani Magyarországon, hogy be akarja csempészni filozófiai életükbe a sovinizmust. Ez a szándék azonban távol állt tőle. Az igazság az, hogy nem akart mást, mint a filozófiai gondolkodás ellenfeleit leszerelni és a filozófiától idegenkedőket meggyőzni arról, hogy a magyar nyelv, a magyar szellemiség: a magyar kultúra és műveltség éppen úgy alkalmas, illetve alkalmassá tehető a bölcseleti gondolkodás számára, a másutt keletkezett eszmei értékek adaptálására, mint bármely más nemzeté. Az a szán-

dék vezette, hogy a „felszabadult nemzeti szellemet” — értve ezen a mind gazdagabbá tett anyanyelvet és a széles értelemben vett műveltséget — a hazai bölcséleti gondolkodás emelőjévé tegye. Bízott abban, hogy a kiemelkedő bölcsezők műveinek magyar nyelven való közzététele és magyarázata révén az eddiginél jóval szélesebb körben terjeszthető el nálunk a filozófia kultúra. Teljes érvkészletét latba vetette annak érdekében, hogy bebizonyítsa: „itt nemcsak puszták, csikósok és jó borok vannak, hanem egy politikailag érett, egy kultúráilag fejlett . . . nemzet is” van.

Alexander erőteljesen hangsúlyozza, hogy a *Filozófiai Írók Tárá-*

hoz hasonló vállalkozás a magyar irodalomban már régóta ismert. „Irodalmunk újjászületésével egykorú az a törekvés, hogy az egyetemes irodalom standard művei lefordítassanak magyarra.” A remekművek olvasása — hangzik a további érvelés — hozzátartozik nemzeti műveltségünk autonómiájához. Azt sem szabad elzárni a remekművek olvasásától, aki nem ismer valamilyen idegen nyelvet. A remekművekről készült fordítások nemcsak külsőleg gazdagítják az irodalmat, de belsőleg is „bővítik a nyelvet, növelik ennek birtokát, hajlékonyabbá teszik, új munkára képesítik s gazdagítják gondolataink kincsházát is. Amit

le nem fordítottunk, azt nem tettük egészen sajátunkká, az nem a miénk”.

A *Filozófiai Írók Tárával* Alexander azt akarta elérni, hogy „legalább szellemi téren ne mulasszunk el semmit abból, amit meg lehet tenni”, hogy mihamarabb felszámoljuk filozófiai elmaradottságunkat.

Tévedés lenne mindebből arra következtetni, hogy csupán a másutt kivirágzott filozófiai értékek gépies átvételére és szolgai utánzására buzdított volna, éppen ellenkezőleg, azt hangsúlyozta, hogy „nekünk elsősorban nem arra van szükségünk, hogy ennek vagy annak a külföldi filozófusnak a rendszerére esküdjünk, hanem sokkal

inkább arra, hogy a filozófia kiváló alakjaival közvetlenül érintkezve, magunk tanuljunk meg gondolkodni”, mert „rajtunk csak a filozófiai szellem terjedése segíthet”. Amikor Alexander *Vallomásában* azt hangsúlyozza, hogy ő a filozófiai gondolkodást akarja terjeszteni, „magyar érzéssel”, a „magyarság javára”, akkor valójában nem egy „trikolorfilozófia” terve lebeg a szeme előtt, hanem sokkal inkább az az elképzelés, hogy „nem kívülről kell akarni igazítani a magyar szellemet idegen importtal, hanem a magyar szellemhez simulva, legbelsejébe hatolva, hogy amit gondolunk, a magyar szellem erejéből táplálkozzék és annak birtokává

lehessen". Ezért vállalja magára, hogy a filozófiai irodalom kiválóságainak műveit egy életen át gondozza: fordítsa és fordíttassa, szerkessze, sajtó alá rendezze és megfelelő magyarázatokkal kísérje.

Tisztában van azzal, hogy ezt a munkát az alapoknál kell elkezdni, vagyis mindenekelőtt a magyar filozófiai műnyelvet kell megteremteni, hiszen az jóformán még nem létezett. „Nincsenek egységesen használt mesterszavaink, nincs teljesen kiképzett terminológiánk, de ami a főbaj, nyelvünk nem szokta meg a filozófiai gondolat súlyát” — panaszolja Kant *A tiszta ész kritikájához* írt *Előszavában*. Mert hiába állnak rendelkezésünk-

re eredeti nyelven egyes kiemelkedő bölcselek munkái — mutat rá Alexander, „csak az anyanyelven szállhatunk le azokba a mélységekbe, amelyekben a gondolat és nyelvalkotás . . . erői . . . egységbe olvadva működnek”.

A *Filozófiai Írók Tára* egyes kötetéhez készült jegyzetekben finom elemzéseket olvashatunk Alexandertől a fordítói-adaptációs munkamikéntjéről. Például a Kant-szövegek fordításával kapcsolatban ezt jegyzi meg *A tiszta ész kritikájához* írt kommentárjában: „Vannak helyek, melyeknek megértésére nem elég a nyelv ismerete, hanem bizonyos divináció is szükséges, mely csak a művel való hosszas és beható

foglalkozásból eredhet.” A Spinoza-szöveg fordítása az alábbi gondolatokat váltja ki belőle: „Szóról szóra Spinozát lefordítani nem nagyon nehéz: de Spinoza igazi lelkét, gondolkodását tükröztetni a fordításban kényes művelet” — írja az *Etika Előszavában*, majd így folytatja: „Kínálkozik persze más megoldás is, éspedig a szabad fordítás. Csakhogy a szabad fordítás kétszeres fordítás: a becsúszható hibák, pontatlanságok számát megkétszerezi. De a szó szerinti fordítás is bajos, mert élvezhetetlen. Középutat kell keresni, híven ragaszkodni a szöveghez, de a magyar nyelv jogait is tiszteletben tartani. Az olyan műveket, mint

Spinoza *Ethikája* meg kell hódítani, mint az erős várakat, mert nem egykönnyen adja meg magát, türelem és kitartó munka kell hozzá.”

Alexander — szerencsére — mindkét adottságnak bőviben volt. Érdeemes elgondolkodni azon, hogy micsoda hatalmas szellemi és szervező munkára volt szükség ahhoz, hogy 1881 és 1919 között — Bánóczival harmonikusan együttműködve — világra segítse a *Filozófiai Írók Társának* huszonkilenc kötetét. Az esetek többségében magára vállalta a válogatás, a szerkesztés, a korrektúraolvasás nem hálás munkáját, de gyakran még az időrabló és pepecselő fordításokat is. Időnként elpanaszolja,

hogy napokig kell vesződnie egykét sorral, s az eredmény roppant szerény, mert a jegyzetek nem tολakodóak, könnyű őket el nem olvasni, de akkor meg minek a sok sziszifuszi munka. Mégis negyven éven át csinálja Alexander, oly megszállottan, mint aki tisztában van azzal, hogy fontos missziót teljesít. „Én kötelességemnek tartottam a dolgot magamra vállalni — írja a *Diderot-tanulmányok*-ban —, a szükséges felvilágosításokat azoknak, akik keresik, rendelkezésükre bocsátani . . .”

A vállalkozást még csak súlyosbította az a tény, hogy Alexander és Bánóczi — főleg az első években — még anyagi támogatásra

sem számíthattak. Évekkel később így emlékezett vissza erre Alexander: „A *Filozófiai Írók Társát* 1881-ben indítottuk meg. Közös fordultunk a Magyar Tudományos Akadémiához segítségért: a Franklinnak . . . a fordítások ingyen kéziratát ajánlottuk föl. Mondhatni mind az Akadémia, mind a Franklin csak habozva és kételkedve állottak rá ajánlatunkra. Senki sem bízott a dologban . . . az Akadémia . . . mégis restellte, hogy Filozófiai Osztálya a filozófia céljaira ne adjon semmit. Így kaptunk csekélyke szubvenciót . . ., a revíziót gyakran ingyen végeztük . . .”

A fordítások kényszer-keszvéreiről

meg így panaszkodott: „Vannak fordítások, melyeken nekünk revizoroknak hónapokig kellett dolgoznunk. . . . Fájdalommal konstátálom, hogy Magyarországon még a neves írók sem szégyellik a legkontárabb fordításokat saját nevük alatt kiadni. Fordításainkkal szemben már alig merünk magasabb igényeket hangoztatni, hálát adunk az isteneknek, ha tűrhető magyarságot találunk bennük.” Viszont jogos büszkeséggel állapíthatta meg: „. . . a mi fordításaink terjesztették a műveltséget és tanultságot, és neveltek új közönséget a Tárnak. Mennyire nem volt igazuk azoknak, pedig nagyíró akadémiások is voltak kö-

zöttük, kik mind elleneztek a Tárat, mondván, hogy aki filozófiával foglalkozik, úgyis tud németül, németre pedig minden le van fordítva. Mostmár minden ellenkezés elnémult és a *Filozófiai Írók Tára* nyugodtan folytathatja útját.”

A Tárat Descartes *Értekezésével* indítja Alexander 1881-ben, ezt követi Hume *Vizsgáldás az emberi értelemről* és Taine *Franciaország klasszikus filozófusai a XIX. században* című munkája 1882-ben. Ezután mint szerző mutatkozik be, 1884-ben lát napvilágot *A XIX. század pesszimizmusa* (Schopenhauer, Hartmann) című kötete, amely arról tanúskodik, hogy Alexander szuverén gondolkodóként is hozzá-

járul a maga obulusaival a hazai filozófiatörténeti irodalom gazdagításához. A sorozat további kötetei közül fontosnak tartjuk még megemlíteni (valamennyire itt nem térhetünk ki) Bacon *Novum Organumjának* első részét és Kant *Prolegomenáját* 1887-ből, azután Kant *A tiszta ész kritikáját* 1891-ből. Ezt követi Platon *Válogatott művei* két kötetben, Diderot *Válogatott művei* ugyancsak két kötetben. Majd 1890-ben ismét egy önálló munka Alexandertől, a *Diderot-tanulmányok*. Befejezésül még megemlíjtük az 1919-ben közzétett Spinoza *Etikáját*. Szinte kivétel nélkül valamennyihez Alexander írt bevezetőt és/vagy kommentárt.

Alexander bepillantást enged a Tár szerkesztésének kulisszatitkaiba is. Kant *A tiszta ész kritikája* című művével kapcsolatban például ezt írja: Fődolognak tekintettük a *Kritik der reinen Vernunft* fordítását, melyre [Bánóczival] közösen vállalkoztunk. Mindegyikünk első sorban a másiknak a fordítását korrigálta, azután a magáét... A Ding an sich magyar fordítása: »magánvaló«, Bánóczitól származik, s most már egyike a legkedveltebb műszavaknak... Magyarság és terminológia tekintetében mindig övé volt a döntő szó...”

Az Alexander—Bánóczi kezdeményezte úttörő vállalkozás jelentőségét nem lehet eléggé felbecsül-

ni. Elévülhetetlen érdem az övék: Megvetették a korszerű magyar filozófiai műnyelv alapjait, hozzáférhetővé tették számos nagy gondolkodó művét magyarul, s egyben bepillantást engedtek ezeknek a gondolkodóknak a műhelyébe is. Az általuk szerkesztett kötetek közül nem egy ma is használatban van, bizonyosságául annak, hogy teljesítményüket nem sikerült eddig felülmúlni. Alexander példája ösztönzőleg hatott tanítványaira, Szemere Samura és másokra, akik később folytatói lettek a *Filozófiai Írók Tárá*nak, pontosabban az *Új Folyam*nak.

A *Filozófiai Írók Tára* Alexander élete munkájának egyik legna-

gyobb teljesítménye. A filozófia klasszikusainak műveiből a múlt század nyolcvanas évéig bezárólag még egy sem volt olvasható, de azután nagyrészt az ő munkássága révén legalább egy féltucat. Daldamaskodott az érdektelenségen, a közömbösségen. A magyar filozófiai műveltség megalapozása és széles körben való elterjesztése érdekében senki sem tett annyit a századfordulót megelőző és követő években, mint ő. Joggal állapíthatta meg *A tiszta ész kritikája* 1891-es *Előszavában*: „A *Filozófiai Írók Tára* sikere nagyobb volt mint hinni reméltük . . . E sikert bizonyára annak köszöni, hogy a fordításokban csak nagyértékű műveket

adott, változatosságra törekedett s alapvető . . . , de könnyebben érthető művekkel kezdte meg pályafutását.” Az 1911-es új kiadásban elégedetten nyugtázta: „Filozófiai művek iránt ekkora érdeklődés, komoly, nehéz munkáknak ily kelendősége még külföldön sem mindennapi dolog. Bebizonyosodott amit reméltünk . . . , a magyar közönség, legalább az a része, melyre számíthatunk . . . ki van éheztetve, várja a filozófiai tanítást . . . Ha mindenki elismeri, hogy most már a filozófia terén is élet mutatkozik, akkor e jelenségből valamicskét lefoglalunk a *Filozófiai Írók Tára* számára.”

Hermann István Alexander és

Bánóczi kezdeményezését értékelve azt emeli ki, hogy a „Filozófiai Írók Táranak megindításával valami újat akartak, ami már jellegzetesen polgári volt, ami objektíve szembenállt a millenniumi Magyarország hangulatával. S ha ez a vállalkozás akkor még esendőnek tűnt is, és csupán cseppet jelentett a tengerben, mégis . . . a magyar polgárosodás első jelentkezéséhez tartozik”.

FILOZÓFIAI ÉS FILOZÓFIATÖRTÉNETI ÍRÁSOK

Mi a filozófia? Miben különbözik más tudományoktól? — teszi

fel a kérdést újra és újra Alexander, és egy sor tanulmányban válaszol rá. A kérdésre — állapítja meg — többféle válasz adható, aszerint hogy egy filozófus miben látja a filozófia feladatát. Aki például a hangsúlyt a filozófia által nyújtott *tudásra* helyezi, az úgy válaszol, hogy „a filozófia . . . egyetemes tudomány . . ., teljes mindent átkaroló tudás”. Az ilyen filozófiának voltak reprezentánsai Arisztotelész, Descartes, Leibniz, Kant, Hegel és mások. De mert a filozófia feladata sohasem korlátozódhat pusztán a tudásra, többet ígér az az értelmezés, amelyik a hangsúlyt a filozófia emberi tudást *összekapcsoló-összefoglaló-rendszerező*

(értsd: rendszerteremtő) szerepére helyezi. A filozófia speciális feladata éppen az, hogy a „tudás részletező áramlatával szemben . . . az egységesítő áramlat képviselője legyen” — írja 1877-ben, bölcsész-doktori dolgozatában.

És amennyiben a filozófia lépést tart kora fejlődésével, úgy is tekinthetünk rá, mint „a kor műveltségének tudatossá vált kifejezésére, a kor öntudatára, melyben a kor legfejlettebb tendenciái érvényesülnek”. Ennyiben a filozófia mindenkori végcélja az *egységes világkép megalkotása*.

És végül az egyik lehetséges értelmezés szerint a filozófia „először élet és csak azután gondolat”, ami-

ből viszont egyenesen következik, hogy a filozófia szoros összefüggésben van (illetve kell, hogy legyen) az emberi magatartással, állásfoglalással, a viselkedéssel. Míg a többi tudomány magával a világgal foglalkozik, a filozófia az embernek az életre, a világra vonatkozó állásfoglalásával is. Az állásfoglalás szűkebb értelemben csak a megismerést foglalja magában, tágabb értelemben azonban a cselekvést, a tevékenységet is. A világra és az életre vonatkozó állásfoglalásból mindig kitűnik, hogy az ember mit akar kezdeni a filozófiával, hogyan ítéli és hogyan becsüli meg, hogyan akar segítségével eligazodni a világban. Az állásfoglalásnak külön-

böző foka van, legmagasabb fokon áll a filozófia, amely „elveken alapuló, egységes, öntudatos formájú állásfoglalás”.

Alexander vitába száll mindazokkal, akik elvitatják a filozófia külön tárgyát, és részben azokkal is, akik megkérdőjelezzik sajátos módszerét. Ami a filozófia tárgyát illeti, Platón és Arisztotelész korában ez még a tudományok összességét jelentette, később azután megindult a tudományok önállósodása és a filozófia már csak a metafizika általános fogalmait, a logikát, a pszichológiát, az etikát és az esztétikát ölelte fel. Feltételezhető — állapítja meg Alexander —, hogy idővel tovább szűkül a filozófián

belül maradó tárgyak köre. Egy valami azonban bizonyosan tárgya marad: az emberi megismerés. „Az emberi megismerés . . . olyan tárgy, melyet semmiféle . . . tudomány nem követelhet magának.” S mivel a filozófia mindig az *igaz* megismerésre törekszik, pontosabban fogalmazunk, ha az előbbiekhez azt is hozzáfűzzük, hogy a filozófia tárgya „az igazság általában” egyfelől, „az egyes tudományok igazságának összefüggése” másfelől.

És végül még egy igen figyelemreméltó meghatározást találunk Alexandernél a filozófia tárgyára vonatkozóan. Amennyiben a filozófiában (és a filozófiatörténetben)

„nem az elvont eszméket kell vizsgálat tárgyává tenni, hanem az eszméket hordozó embereket, az ő történetüket”, az ebből levonható következtetés az, hogy mindig „az egész embert” kell a filozófia tárgyának tekinteni és nem az elvont (antropológiai) embert.

A filozófia módszerének kérdésében ambivalens módon foglal állást Alexander. Hol kételkedik abban, hogy a filozófiának lenne külön módszere, hol meg nem zárja ki ennek lehetőségét. Az egyik lehetséges módszernek a német filozófiában meghonosodott dialektikus módszert tartja, másutt meg arról ír, hogy a filozófia rendszere egyben módszerét is

involválja. A legmeghonosodottabb módszerek szerinte az univerzalizmus, az individualizmus, az analitikus és szintétikus gondolkodási rendszer, a dualizmus-monizmus és a panteizmus.

A filozófiai rendszerek egymáshoz való viszonyának mikéntje a filozófia *fejlődésének* a problematikájához vezet el. Sokszor szeméretettségük már a filozófiának — fejt ki egy Leibnizről szóló előadásában —, hogy története csupán az egymással szembenálló rendszerek szeszélyes váltakozása és nem igazi fejlődés, ezért nincs is objektív mértékünk arra, hogy egy filozófus vagy egy filozófiai rendszer teljesítményét megítéljük. A foly-

tonosság hiányának látszata csal — figyelmeztet Alexander —, mert a filozófiában igenis van fejlődés, de más természetű ez, mint a többi tudományé, pl. a matematikáé vagy a fizikáé.

A filozófiai rendszerek egymáshoz való viszonyát semmi esetre sem szabad úgy értelmezni, ahogy Kant tette — jegyzi meg Alexander —, aki a maga rendszerével lezártnak tekintette a filozófia történetét. Mindig az utódok szemszögéből lehet csak ítéletet mondani az előző korok filozófiai rendszeréről, mert csakis ők ismerhetik a filozófiai igazság megítélésének fejlettebb szempontjait.

Feltétlenül figyelembe kell ven-

ni, hogy míg a többi tudomány additív módon nő, vagyis minden egyes korszak gondolkodói külön-külön is hozzájárulnak a maguk obulusaival a tudomány fejlődésének addigi eredményeihez, a filozófiában minden rendszeralkotó fejében újra felépül az egész filozófia. A rendszeralkotók tanulnak egymástól, átveszik egymás építőköveit, de mindegyik újraépítkezik. Így járt el Arisztotelész Platón filozófiájával, Spinoza Descartesével, Fichte Kant rendszerével. A filozófiában az egymást követők cáfolják és tagadják egymást — írja Alexander —, az egyik érvényre emeli, ami a másikkal ellentétes, vagy elkülöníti, ami a másokban

egyesítve volt, vagy magába olvasztja az előbbieket ellentéteit új szempontokat alkalmazva.

A filozófiában tehát a folytonos újrakezdés mellett szerves fejlődés is van. A szerves fejlődés a filozófiai gondolkodásra jelentős hatást gyakorló négy momentummal magyarázható. Ezek: a vallás, a tudomány(ok), a műveltség (korszellem) és az igazságkeresés. A vallásnak a filozófiára gyakorolt hatása — Alexander megállapítása szerint — abban van, hogy „a vallás szülte a filozófiát, bár nem ő neveli föl”. Mind a vallásban, mind pedig a filozófiában erőteljesen kifejezésre jut az egységes világfelfogás megteremtésének a szükséglete.

Ebben van hasonlóságuk, ezen túl azonban már lényegesen különböznek egymástól, sőt viszonyuk koronként abszolút ellenségessé válik, ami abból fakad, hogy alapelveik lényegesen eltérőek. Ez azonban — Alexander véleménye szerint — nem zárja ki azt, hogy némelyik filozófia esetenként igénybe ne vegye a vallás egységteremtő funkcióját.

A filozófia fejlődésében nélkülözhetetlen szerepet játszanak a pozitív tudományok is. A filozófia mindig abból építkezett, amit az egyes tudományok összehordtak. Ha kevés volt az összehordott anyag, akkor a filozófiában a sejtés, a képzelet, az önkényes hozzá-

tevés helyettesítette a hiányzó részeket. Az egyes tudományok főbb eredményeikkel, jelentős fordulataikkal hatottak a filozófia fejlődésére. Ahol nincs fejlett tudomány, ott filozófia sincs — szögezi le Alexander. Miért nincs jelentős filozófia Spanyolországban még ma sem és miért nem volt említésre méltó filozófiájuk a zsidóknak? Azért — válaszolja Alexander —, mert ahol a teológia egyeduradalomra tett szert — és ez mindkét említett esetre érvényes —, ott a filozófia nem volt képes kibontakozni.

Másutt arról ír, hogy minden korszak tudománya rányomja a maga bélyegét a mindenkori filo-

zófiai gondolkodásra. A XVIII. századot például nem véletlenül nevezték a matematika századának. Descartes, Galilei, Newton, Spinoza természetfilozófiájában előkelő helyet foglalt el a matematika, a matematikai gondolkodás. A filozófia története meggyőzően bizonyítja, hogy az igazán nagy filozófusok rendszerint kimagasló szaktudósok is voltak. Rajtuk keresztül a tudomány hatása közvetlenül is érvényesült a filozófiára. Mások esetében — gondol itt Alexander Kepplerre, Newtonra, Pascalra, Bernoullire — a tudomány hatása a filozófiára közvetve érvényesült.

A filozófia fejlődésében fontos

szerepet játszik még a műveltség, a kultúra, más szóval a korszellem, a közszellem, (amiről a filozófiai gondolkodás feltételrendszerével kapcsolatban volt már szó). A műveltséget itt Alexander a legszélesebb értelemben használja: a valláson és a tudományon kívül magába foglal minden eszmei képződményt, így mindenekelőtt a művészetet, az emberek szellemi életét a maga konkrét valóságában, a nyelvet, amit a műveltség „rögzített, utódoknak átszármaztatható objektivációjának” tekinthetünk, sőt értelemszerűen magába foglalja a gyakorlati életet, az állami és társadalmi lét aspirációit, azaz a „tudatosult létet”.

Alexander kifejti, hogy a műveltség egy adott foka és a filozófia fejlődésének egy bizonyos stádiuma között szoros összefüggés van. Amíg a (köz)műveltség egy bizonyos fokot el nem ért, a filozófia nem bontakozhat ki, mert magában a közszellemben vannak azok a tényezők, amelyek serkentőleg vagy hátráltatólag hatnak a filozófia fejlődésére. Ennek legszembetűnőbb/legárulkodóbb jele a nyelv mindenkori állapota. Nyelv és tudat mintegy tükre a filozófiai gondolkodás fejlettségének. Alexander konklúziója szerint „a filozófia a kor műveltségének tudatossá vált kifejezése”.

A filozófia fejlődésére végül is

rányomja a maga bélyegét az igazságkeresés momentuma. Az emberi tudás — fejt ki Alexander — végtelenül közeledik az igazsághoz, és ezt a közeledést tünteti fel a filozófia története. Az emberi tudás az abszolút tudást soha el nem érheti, csak közeledhet hozzá. Az abszolút tudás *contradictio in adiecto*. Az igazság tőlünk függetlenül van, nem mi találjuk föl, csak fölfedez-
zük. Az igazság elménk munkája következtében jön létre. „A világ, s az elme állnak egymással szemben . . . s egymásra hatásukból származik . . . a világ képe, a kép elemzése, az igazság.” Az elmének magának is szüntelenül fejlődnie kell, hogy erre alkalmassá váljék.

Többször visszatér arra a már korábban tárgyalt kérdésre, hogy hogyan ítélték meg az egyes filozófiai rendszerek fejlettség szempontjából. A válasz ismét az, hogy csakis a *mi*, azaz az utódok szempontjából ítélték meg, melyik filozófiai rendszer fejlettebb a másikinál. „A mi filozófiánk lehet csak a mérték — hangsúlyozza Alexander —, amit mi ismerünk el igazságnak”, az az igaz. Vajon nem ad-e ezzel zöld utat Alexander a szubjektivizmusnak? Ő maga úgy érvel, hogy amennyiben az objektivitásra maximálisan törekszünk, úgy a szubjektivizmus veszélye nem fenyeget bennünket. Figyelembe kell azonban venni, hogy

mást jelent az objektivitás a filozófiában és más a tudományban. A történettudomány képviselőjétől megkövetelhető, hogy fojtsa el individualitását és igyekezzék a tényekkel szemben elfogulatlan lenni annak érdekében, hogy azokat valóban objektíven írhasa le. A filozófus, a filozófiatörténész azonban köteles előrebocsátani, hogy milyen elvekből indult ki, mit tart igaznak, tehát nem emelkedhet a tények fölé, nem függetlenítheti magát a tényektől, csakis valamelyik filozófiai rendszer alapján állva mondhat ítéletet, gyakorolhat bírálatot. A filozófiában nem lehetséges olyanfajta objektivitás, amely csakis a tények elmon-

dására szorítkozik. Az a követelés, hogy a filozófus mondjon le a saját meggyőződéséről annak érdekében, hogy objektív véleményt formálhasson egy másik nézetről, merő illúzió — szögezi le Alexander.

Ezért — hangsúlyozza a továbbiakban — az a filozófus, akinek magának nincsenek meghatározott nézetei, nem lehet a filozófia, a filozófiatörténet igazi írója. Az ő kötelessége ugyanis éppen az, hogy „az egész addigi fejlődést olyannak tüntesse fel, mint ami az ő rendszeréhez vezet”. Alexander ezt a követelményt magára nézve ropant komolyan veszi, soha nem rejti véka alá a saját filozófiai állás-

pontját. Szemléletesen bizonyítja ezt a már idézett *Valloítása* is.

A filozófiatörténettel foglalkozó munkák elkísérik Alexandert a kezdetektől az utolsó pillanatig. Még nincs egészen húszéves, amikor megírja disszertációját Kant *A tiszta ész kritikája* című művének IV. fejezetéről, *A kategóriák transzcendentális dedukciójáról*. Az 1876-ban sikeresen megvédett disszertáció arra sarkallja őt, hogy még alaposabban mélyedjen el a königsbergi filozófus munkáiban. Az a meggyőződése, hogy „mélyebbre kell menni . . . mint a rendszer alkotója ment”. Az évek során Alexander Kant kiváló értőjévé vált, erről tanúskodik az általa írt

első magyar nyelvű Kant-monográfia is, a *Kant élete, fejlődése és philosophiája*, amelyet öt évvel a disszertáció után, 1881-ben tett közzé. A hat fejezetből álló vaskos monográfia megismerteti az olvasót Kant korának legjelentősebb szellemi mozgalmával, az őt ért legjelentősebb eszmei hatásokkal. Részletes elemzést kapunk arról, hogyan próbált leszámolni Kant a metafizikával, milyen eredményeket ért el a természettudományokban, mennyiben sikerült új alapokra helyeznie az ismerettant, hogyan értékeljük „kopernikuszi fordulatát”.

Alexander erős kritikával illeti a Ding an sich-et, amit a német

metafizika továbbélő örökségének tulajdonít. Kant esete szemléletesen bizonyítja — szögezi le —, hogy „a metafizika . . . holtan is meg tudta magát bosszulni . . ., s hagyatéka a halál csiráját vitte az új rendszerbe”. Ugyanakkor Kant filozófiájának pozitív értékei jogcímet adnak arra, hogy helyet kapjon a nagy bölcselők panteonjában.

1900-ban jelenik meg Alexander harmadik önálló filozófiatörténeti tanulmánya — a sorrendben másodikra, *A XIX. század pesszimizmusára* (Nietzsche, Hartmann) e helyütt nincs módunk kitérni — a *Diderot-tanulmányok*, amelyben sokoldalú áttekintést kapunk Diderot filozófiájáról, művészetéről,

drámaelméletéről. Alexander mind járt a bevezetőben előrebocsátja elfogultságát Diderot-val szemben. Mentségül azt hozza fel, hogy csakis az férközhet közel Diderot-hoz, aki igazán szereti őt. Diderot megérdemli, hogy szeressük, mert minden hibája és fogyatékosága ellenére is sokat használt az emberiségnek.

Mi az, ami Diderot-t vonzóvá teszi? Mindenekelőtt az, hogy kitűnő megfigyelő és emlékező volt, páratlan asszociációs és megjelenítő képességekkel rendelkezett. Filozófus volt a szó igazi értelmében — állapítja meg Alexander. „Neki az igazság keresése nem hivatal vagy pálya volt; élete tartalmát

merítette ki.” Saját kényelméről is lemondott, hogy „ecclesia militans”-ként harcba induljon a fennálló rend, az egyház, az állam, a megkövült előítéletek ellen. Önálló nagy művet nem alkotott, ehhez túlságosan is impulzív ember volt, de kedvelte az aprólékos munkát. Ennek köszönhető az *Enciklopedia*. Ezt a monumentális művet hol másokkal együtt, hol egyedül szerkesztette, anyagát gyűjtötte, a köteteket korrigálta, a szerzőket toborozta. Kemény harcot folytatott a cenzúrával, időnként csak a fiókja számára írt, azután egyszerre tíz kötettel jelentkezett.

Alexander nagyra becsüli Diderot rendkívüli képességeit: a józan

észt, az analógiák iigyes alkalmazását, a szárnyaló fantáziát, a művészi intellektust, a lényegfelismerő képességet, az idegenkedését minden szürkéségtől, a sokoldalúságot, a szerteágazó érdeklődést. Diderot még valóban enciklopedikus ember volt. A ma olvasója már abba is beleszédül, ha csupán azt akarja számba venni, mi mindenhez értett, mi mindenről írt az *Enciklopediában*. Diderot nem volt tudós — állapítja meg róla Alexander — ehhez nem volt elég mély és koncentrált, de rengeteg hasznos ismeretet gyűjtött össze és rögzített a tudomány számára.

Diderot példája volt a szintetikus gondolkodónak. A szintetikus elme

— írja ezzel kapcsolatban — nem alkot rendszert, kenyere a türelmes elemző munka, ragyogó ötletei és erőteljes intuíciói vannak. Ez tette lehetővé, hogy Diderot mintegy előre megsejtse a darwinizmust, a modern fiziológia sejtтанát, a modern dráma új irányát. Voltak és lesznek Diderot-nál nagyobb bölcselők, de mint eszmegerjesztőt aligha sikerül őt felülmúlni. Véleményünk szerint Alexander egy sor vonatkozásban párhuzamot látott Diderot és a maga életműve között.

Minden Diderot-kutatót foglalkoztat a kérdés — írja a továbbiakban Alexander —, hogy milyen helyet foglalt el gondolkodásában

az Isten. Diderot nem könnyítette meg a választ. Élete különböző korszakaiban változó álláspontot képviselt. Fiatal éveiben még hitt egy legfelsőbb lényben, később azonban kételkedővé vált: hol mint ateista, hol mint panteista, hol mint materialista mutatkozik be. Alexander ezzel összefüggésben részletes fejtegetésbe bocsátkozik, hogy mi az azonosság és a különbség e három nézet képviselői között.

Diderot — Alexander szerint — eleinte teista volt, később vált deistává, majd ateistává vagy panteistává (ez nem dönthető el egyértelműen). A lényeg azonban az, hogy Diderot nem tartotta fontosnak a maga szempontjából, hogy

hisz-e vagy sem Istenben. Erről tanúskodik az a kijelentése is, hogy nézetei közel állnak Montaigne-hez, aki szerint „a világ ütőlabda, amit az Isten az embereknek engedett át, hogy játszanak vele”. Diderot számára a metafizikai kérdések nem bírtak fontossággal. Azt vallotta — és ezzel Alexander is messzemenően egyetért —, hogy ha Bacont idézzük, elsősorban az indukció jut eszünkbe. Ha Hobbest, akkor materializmusa és államtana, ha Lockot akkor lélek- és ismerettana, ha Hume-ot, akkor az okság kritikája és csak másodsorban — életrajzi szempontból — jellemző rájuk, hogy hogyan intézték el magukban az isten fo-

galmát. Alkotói gondolkodásukban ez a probléma nem volt központi jelentőségű.

Vonatkozásba hozható-e Alexandernak ez a fejtegetése a saját filozófiai világnézetével, a hitre, az Istenre, a vallásra utaló álláspontjával? Véleményünk szerint igen. Alexander élete végéig hű maradt a zsidó valláshoz, amelyben gyermekkorától nevelkedett. Privát életében tiszteletben tartotta a zsidó vallás kötelmeit, tudományos világnézete szempontjából azonban nem tartotta meghatározónak a hitre vonatkozó kérdéseket. Egy sor írásából kitűnik, hogy határozottan elutasította a merev, dogmatikus, metafizikus filozófiát,

a spekulatív és skolasztikus gondolkodást. Szinte valamennyi méltatója kiemeli, hogy *Vallomásában* egyértelműen hitet tett az idealizmus, a szellem primátusa mellett. Kérdés azonban, hogy mit értett Alexander idealizmuson? Véleményünk szerint egyfelől az ismeretelméleti értelemben vett szubjektumnak, a megismerő Én-nek kitüntetett szerepet tulajdonító fel fogást, másfelől egy etikai töltésű, esztétikai alapon nyugvó, a valóságot átszellemiesítő ideált kereső mentalitást, de bizonyos, hogy nem a metafizikai értelemben vett idealizmust.

Eligazításért fordulhatunk közvetlenül Alexander különböző írá-

saihoz is. Leibniz filozófiája kapcsán pl. az alábbi figyelemre méltó gondolatot veti papírra: „Az idealizmusnak kettős értelme van.

1. Jelentheti »a világ valójának minőségét, azt, hogy igazán csak az idea, a szellem létezik«. Ez Platon és a platonisták felfogása.
2. De jelentheti ismerettani értelemben azt, hogy »nem a dolgok idézik elő gondolatainkat, hanem a gondolat feltétele annak, hogy reánk nézve a tárgyak vannak, vagyis a gondolat konstruktív a megismerésben.«” Ezt az idealizmust nevezte Kant transzcendentálisnak. Alexander idealizmusa ehhez a második jelentéshez állott közel.

A tárgyilagos megítélés azt is megköveteli, hogy ne hallgassuk el Alexandernak a materializmus-hoz való viszonyát. Alexander nem egy írásában egyértelműen elhatárolja magát a materializmustól, de sohasem a természettudományos alapra támaszkodó filozófiai szemlélettől, annyira nem, hogy Kant-ban, Spinozában, Diderot-ban tudatosan keresi a realista — részben panteista, részben materialista vonásokat. Amitől határozottan elhatárolja magát, az a vulgár-materializmus. Élesen bírálja pl. Lamettrie mechanikus materializmusát és a marxizmus felhígított formáját, amivel — mint ez tudott — nem ritkán találko-

hatott a századforduló körüli években.

Visszatérve Alexander Diderot-értelmezéséhez, figyelemre méltó még az a gondolatsora is, amelyben kifejti, hogy „Diderot . . . a legangolabb gondolkodó a franciák között, tanítványa az empiristáknak, kiket csak ez a világ érdekel, a mi érzéki világunk, ennek összefüggése és megismerése. Vajon nem ez az iránya az egész modern filozófiának? — kérdi Alexander. Nem szorítja-e ki az istenség problémáját (ti. a modern bölcsészet) a filozófiából?” Alexander erre úgy válaszol, hogy Diderot a nyílt küzdelem korában élt, melyben a gondolat is meg akart

szabadulni az egyház és az állam nyűgétől . . . Neki elég volt, hogy ha van is isten, az „semmiesetre sem az egyházak istene, nem az emberi szenvedélyektől és gyarlóságoktól vezérelt emberszabású lény”.

Diderot filozófiájának hármas eleme mindenféle erőszakoltság nélkül Alexander felfogására is áll. E szerint: 1. Diderot tartózkodott a metafizikától; 2. a tények világára szorítkozott; 3. elfogadta a panteizmust, amennyiben a metafizika nem küszöbölhető ki teljesen, de ez a panteizmus erősen összeszövődött materialista/realista elemekkel. A későbbiek során még ki fog tűnni, hogy Alexandernak a lélekről, a tudat egységéről val-

lott felfogása is sokkal inkább egy természettudományos világképen nyugodott, mintsem egy elvont, metafizikai idealizmuson.

De mit ért végül is Alexander materializmuson? „A materializmus — írja egy helyütt — inkább a vizsgálódás szabályozó elve, mintsem filozófiai dogma, azt jelenti, hogy a tények vizsgálatában, elemzésében, összehasonlításában maradjunk a tények körén belül és ne hívjunk más tényezőt . . . segítségül.” És ehhez kapcsolódik még Alexandernek az a néhány megjegyzése is, amelyben mintegy összegezve Diderot világnézetét, kifejti, hogy miben azonosul a francia gondolkodóval. Egyetértő-

leg ír arról, hogy Diderot elvetette Leibniz metafizikáját, és csak a benne rejlő materialista elemeket őrizte meg. Konzekvensen végig-gondolta Lamettrie test-gép analó-giáját, mintegy elkerülendő a ma-terializmus elvont, dogmatikus, mechanikus felfogását. Diderot a természetet egy nagy élő egésznek tekintette, megfogalmazta a világ anyagi egységére vonatkozó téte-lét, az élet lehetőségét más bolygó-kon.

Külön figyelmet érdemel Ale-xander 1923-ban Münchenben megjelent *Spinoza*-monográfiája és a Hágában ugyancsak 1923-ban publikált *Spinoza és a pszichoanalí-zis* című írása. A bevezetőben vitába

száll Alexander mindazokkal, akik Spinozát „a nagy zsidó filozófusok közé sorolják”. Ugyanis — írja — „zsidó filozófia nem volt . . ., még abban a mértékben sem, amint van keresztény filozófia”. Nincs semmiféle felekezeti jelzővel ellátható filozófia. A keresztény hit és érzés feladatokat tűzhetett ki a filozófiai gondolkodás elé, ennyiben megillesheti a felekezeti jelző, de a zsidó filozófia még ilyen értelemben sem létezett soha. Ha a zsidók filozófálnak — jegyzi meg Alexander —, akkor nem *mert*, hanem *ámbar* zsidók filozófálnak. Spinoza nem folytathatta a zsidó filozófia tradícióit, mert ilyen nem volt. Abból, hogy fiatal korában tanul-

mányozta a héber nyelvet és a talmudot, még nem következik, hogy zsidó filozófus lett volna.

Amiért viszont Spinoza érdemes a figyelmünkre az az, hogy tántoríthatatlan az objektív igazság keresésében és kimondásában. Alexander behatóan elemzi Spinoza panteizmusát, ami válasz volt a világot megkettőzni akaró dualizmusra. Spinozát Descartes filozófiájának tanulmányozása arra a következtetésre vezette, hogy csupán egy szubsztancia létezik. Az egyetlen létező világnak — ami azonos a természettel, illetve istennel — két attribútuma van. Amikor Spinoza a természetet istennel

azonosítja — figyelmeztet Alexander —, akkor közel kerül az eleaiak felfogásához, amikor viszont a szubsztanciát istennel azonosítja, akkor az újplatonista felfogással azonosul. Alexander igen szimpatikusnak tartja Spinoza emberfelfogását. Az embert — szerinte — tapasztalati lénynek kell tekinteni, és viszonyát istenhez úgy kell felfogni, hogy az emberi megismerés centrumába a bölcs és jó isten megismerése áll. Ezért nevezi művét *Etikának* és nem *filozófiának*.

Részletesen taglalja Alexander Spinoza ismerettanát, az érzéki, az értelmi és az intuitív megismerésre vonatkozó felfogását. Az elsőnek csekély értéket tulajdonít,

a másodikat értékesnek tartja, de a legteljesebb ismeretet — szerinte — a harmadik ad. Amit még Alexander fontosnak tart kiemelni Spinozánál, az elsősorban a Freud-dal való párhuzam. Mindketten a *lélek egészéről* igyekeztek megfelelő képet kapni. A spinozai „boldogság” „erény”, „szabadság” szavak szinonimák a freudi „egészség”, „egészséges lélek” kifejezésekkel. Spinoza előtt is felmerült a nyelv nélkül való gondolkodás problémája — ahogy Freud előtt is. A *Rövid értekezés Istenről, az emberről és a boldogságról* című munkájában scientia intuitivá-nak, azaz intuitív megismerésnek nevezte a „szavak nélküli”, a „szavakon kívüli”, illet-

ve a „szavak előtti” megismerést. Spinozánál is felbukkan az „elfojtás”, de persze nem olyan kidolgozott formában, mint Freudnál. Spinoza is foglalkozik az ösztönökkel és a tudattalannal. Alexander sajnálattal állapítja meg, hogy a modern pszichoanalízis mindeddig figyelmen kívül hagyta Spinoza indulat- és szenvedélyelméletét, holott csak nyert volna tanulmányozásával.

Alexandert élete utolsó éveiben erőteljesen foglalkoztatta a modern pszichológia és pszichoanalízis több kérdése. Élénk eszmecserét folytatott e fejlődő tudományok legújabb eredményeiről vejével, Révész Gézával, aki a kísérleti lélek-

tan első jelentős képviselője volt Magyarországon, majd később Hollandiában. Fiát, Ferencet pedig ő vette rá, hogy orvosi tanulmányait a klinikai pszichológia és pszichiátria területén folytassa, amelyeknek nagy jövőt jósolt.

A LELKI ÉLET, A TUDAT ÉS AZ ISMERETELMÉLET PROBLÉMÁI

Alexander kezdettől fogva azt vallotta, hogy a filozófia művelője számára elengedhetetlen a modern természettudományokban, sőt az orvostudományokban való járatosság. Ennek legkorábbi bizonyossága, hogy már egyetemi hallgató-

ként elmélyült fiziológiai, optikai, bonctani tanulmányokat folytatott a bécsi egyetemen. Tanulmányainak egész sora — *A lelki életről*, *A lelki élet egysége*, *A tudattalan lelki életről*, *Az intuicióról* stb. — tanúsítja, hogy a testi és a lelki jelenségeket szoros egységben vizsgálta. Egyik tanulmányában például így írt: „Az érzéki benyomás az érzékszerv idegvégződésein keresztül az agyvelőre vezettetik, ahol bizonyos anyagi változást idéz elő. E változással kapcsolatban kél a tudatos érzés.”

Az alábbi, a materialisztikus szemléletre utaló sorokat is több mint hatvan évvel ezelőtt vetette papírra, amikor a szaktudományok

még gyermekcipőben jártak. „Az anyagi folyamatok . . . anyagi nyomot hagynak az agyvelőben, melyek ott megmaradnak és ezek . . . szolgálják az emlékezetet. Hogy ezek az anyagi nyomok mikor és miképp végzik ezt a szolgálatot, nem tudjuk, de ez . . . nem rejtélyesebb, mint az eredeti benyomás pszichikai szerepe . . .”

Tudatosan fellépett a vulgarizáló, leegyszerűsítő magyarázatok ellen, amelyek kritikátlanul alkalmazták a fizikai és kémiai kategóriákat a lélektanra. Erőteljesen hangsúlyozta a gondolkodásnak a külvilággal való szoros kapcsolatát. Amikor a külső (anyagi) világot és a belsőt (a lelki életet, tudatot) egymással

szorosan összefüggő egységes egészek tartotta, akkor vitathatatlanul monista, sőt mondhatni materialista monista nézetet képviselt, viszont amikor a külső és belső világ egységét a tudatra, az énmire, a megismerő szubjektumra redukálta, az idealista értelmezésnek nyitott utat. Egyik tanulmányában például azt írta, hogy „a tudat az, aminek folytán minden számunkra van”, „első és végső jelenség, fölbonthatatlan, leszármaztathatatlan”. Másutt viszont a tudatnak a visszatükrözésen túlmutató adottságára, aktivitására hívta fel a figyelmet. Ez az aktivitás — hangsúlyozta — nem más, mint „valamely tárgynak az alany által való megraga-

dása, az alanynak a tárggyal létesített kapcsolata”.

Határozottan elvetette azt a fel fogást, ami szerint a gondolkodás, az érzelem és az akarat között lineáris-oksági összefüggés lenne csupán. Felhívta a figyelmet arra, hogy az érzelem, a gondolat és az akarat valójában elválaszthatatlannok egymástól, ami nem zárja ki azt, hogy ne lenne köztük egy sor vonatkozásban bonyolult kölcsönhatás.

Alexander már a századfordulót követő években jelezte, hogy az empirikus tényekre támaszkodó kutatások — amelyek akkoriban még gyerekcipőben jártak — jelentős mértékben elő fogják mozdí-

tani a *tudat egységére* vonatkozó ismereteink tudományosabb meg-
alapozását. Mindenekelőtt a *kísér-
leti lélektannak* a kibontakozásához
fűzött nagy reményeket. A tudat
egységes voltának a kérdése fordí-
totta figyelmét a *tudattalan* lelki
jelenségek felé. Maró gúnnyal írt
arról, hogy milyen gátakat szakí-
tott át a freudizmus (amelynek két-
ségtelenül vannak figyelemre méltó
eredményei is). A freudizmus
leple alatt harc indult meg minden
ellen, ami világos, ami ésszerű, ami
érthető, és felmagasztaltatott min-
den, ami ésszerűtlen, ami homá-
lyos. A tudattalan jelszavának
meghirdetésével kezdett el virágoz-
ni a misztika, az okkultizmus, a

primitív gondolat a XX. században.

Alexander fellépett a tudattalant ködösítő felfogásokkal szemben. Kifejtette, hogy nem lehet merev válaszfalat húzni a tudatos és tudattalan között. A kettő egymással összefügg, egymásba átmegy. Minden szellemiben — írja — egy tudhatónak a tudásáról van szó. Tudható — ez azt jelenti, hogy tudatom, tudomásom van valamiről. De vajon lehet-e tudomásom valamiről tudat nélkül? Lehetséges-e tudattalan gondolat? — kérdi Alexander. Ez — válaszolja — képtelenség. Aki erről meg akar győződni, az vegye figyelembe, hogyan működik az emlékezet. Ren-

geteg tapasztalat bizonyítja, hogy a tudatból hol kikerül valami (felejtés), hol meg visszakerül (emlékezés). Amikor a tudat rövid élet-tartamú aktusai „eltűnnek”, akkor — freudi kifejezéssel élve — „a tudattalanba szállnak alá”. Az emberi tudatban folytonos hullámváz van: ami egyszer tudatos volt, alámerülhet a kevésbé tudatosba, de újra tudatossá lehet, ha az emlékezet előhívja.

Ezt a jelenséget — hangsúlyozza Alexander — kár misztifikálni. Meggyőző ugyanis az a tudományos magyarázat, ami szerint az agykéregben keletkezett anyagi nyomok alapján emlékezünk valamire (tudatosítás), s amikor e

nyomok meggyengülnek (felejtés), csökken a tudatosítás foka. A tudat intenzitása különböző lehet: a „tudattalan” a csekély intenzitású tudat, amit — emlékeztet Alexander — már Leibniz is használt a „petite perception” értelmében. „Nem tehetek róla — fakad ki Alexander — nem tudom a gondolkodást tudat nélkül elképzelni!”

Vannak, akik Schopenhauerral vallják, az alapvető principium az akarás, és osztják azt a felfogást is, hogy az akarat vak, gondolat nélküli, alogikus. Alexander határozottan cáfolja ezt, és bebizonyítja, hogy az akaratnak mindig van tárgya, az akarat tör a cél felé és bizonyos mértékben mindig tuda-

tos. Megint mások arra hivatkoznak, hogy az ösztönök (táplálkozás, önfenntartás) kevésbé tudatosak, vagy éppenséggel lehetnek tudattalanok. Alexander ezt sem fogadja el. Azzal érvel, hogy amikor az ösztönök jelentkeznek a tudatban, előbb valami homályos törekvést érzünk, valamiféle belső nyugtalanságot, s ez kelti bennünk azt az érzést, mintha valami tudattalannal lenne dolgunk. De abban a pillanatban, hogy meg akarjuk szüntetni a nyugtalanságot, világossá lesz, hogy az ösztönből akarássá lesz, márpedig ez tudatossággal töltődik fel, és így hozzásegít bennünket ahhoz, hogy magunkat tegyük meg a megismerés tárgyává.

Igen figyelemreméltó az, amit Alexander a pszichikai beállítódásról ír a tudattalan mibenlétével összefüggésben. A beállítódás — szögezi le — koncentrált figyelmet követel. Mindig egybekapcsolódik az akarattal, azzal a szándékkal, hogy bizonyos innervációkat eszközölve hajthassuk végre a kívánt mozgást. Ehhez feltétlenül szükségünk van éles tudatképekre. A tudattalannal itt semmire se mehetnénk. A tudat utasítja vissza azt, ami nem tartozik a kívánt mozgás körébe, és előhossa a tudatból mindazt, ami szükséges. „Nem a tudattalan gondolkodik, választ . . . — írja Alexander, hanem a szuverén szellem, mely cselekszik, intéz-

kedik . . . és a legfényesebb ötleteket produkálja.”

Alexander felismerte ugyan a freudizmus bizonyos jelentőségét, de egy sor vonatkozásban nem osztotta Freud elméletét, különösen a tudattalannal kapcsolatban voltak fenntartásai. Idővel azonban némileg változtatott álláspontján. Élete vége felé hangot adott annak a véleményének, hogy a filozófiának (az ismeretelméletnek) semmi esetre sem szabad elzárkóznia a freudizmus elől, bár — írta — „a tudattalan fogalmának elmélyítése . . . a jövő kérdése” még. Alexander őszintén bevallotta, hogy „a pszichoanalízisnek gazdag és napról napra gyarapodó irodalmában

csak nehezen tudtam a főkérdéseket tanulmányozni”, bár „becsületesen kutattam és sokfelé tájékozódtam”. E vallomást olvasva még inkább érthető, hogy miért buzdította Ferenc fiát, aki később neves pszichiáter, lelkes Freud-követő lett, hogy alaposabban mélyedjen el mestere tanaiban. (F. Alexander e témában született első könyve apja halálának évében — 1927-ben — jelent meg német nyelven.) Alexandernek a freudizmushoz fűződő viszonyát nem lehet csupán mai szemmel nézni. Ismeretes, hogy az ő idejében, a századfordulót követően még igen kevesen értették meg és fogadták el Freud tanait.

Alexander — a tudattalannal összefüggésben — külön tanulmányt szentel az intuíciónak, amelyben az intuitív megismerést elemzi, s bírálja a vele kapcsolatos elfogadhatatlan álláspontokat. Mindenekelőtt Bergsonét, aki „az intuiciónó fogalmával magyarázza filozófiáját, de akinek filozófiája nem magyarázza ezt a fogalmat”. Részletesen kifejti, hogyan jutott el ő — a *fantázia*, a *tapintat*, a *nyelv* és a *gondolkodás* összefüggésének vizsgálata alapján — a tudattalan helyes értelmezéséhez. Mi itt csak az utóbbinak, a nyelv és a gondolkodás viszonyának a vizsgálati eredményét idézhetjük fel. Alexander kifejti, hogy a

szavakba foglalt gondolatot mindig megelőzi a gondolkodásnak egy szavakba még nem foglalt stádiuma. A szó a már kialakult gondolat jelzésére szolgál: keletkezésben, levésben nemigen tudja megragadni a gondolatot. Egy érdekes hasonlattal szólva: a szóbelileg kifejezett gondolat — Alexander megfogalmazása szerint — a „megdermesztett gondolat”. A szavak nélküli gondolkodásra lehet mondani, hogy „tudattalan”, vagy hogy kevésbé tudatos, de amikor a gondolatról már tudunk, akkor szavakban már tudatosítottuk.

A nyelvileg kifejező gondolatot megelőző gondolkodást nevezi Alexander intuíciónak. Az intuíció

— szögezi le — a világos, a pillanatnyi, a közvetlen (ti. a nyelv közvetítése nélkül való) gondolkodás. A nyelvi gondolkodás — mint már erre Bacon is figyelmeztetett — tele van hibaforrásokkal, viszont a nyelvi kifejezést megelőző gondolkodás ezektől mentes, de legalábbis ritkábban van kitéve a tévedésnek. Ezzel magyarázható, hogy az intuíciót sokáig rejtelmesnek, „isteni adománynak”, „őserőnek” tekintették. Valójában az intuíció nem más, mint nyelvileg még még meg nem formulázott gondolkodás, sűrített, összefüggő (ma azt mondanák koherens) gondolkodás.

Mindebből Alexander azt a kö-

vetkeztetést vonja le, hogy az intuíció nem egyesek kiváltsága, éppoly egyetemes, mindenkire kiterjedő, mint az érzékek működése. Persze másképp ölt formát és jut kifejezésre pl. egy egyszerű parasztemberben, megint másképpen egy kiemelkedő alkotóban. Shakespeare-ről azt tartja Alexander, hogy ő volt a világirodalom legnagyobb intuitív jellemalkotója. Művészi tökélyel sikerült neki plasztikusan ábrázolni az intuíció révén megismert emberek lelkét, belső világát, karakterét.

Az alkotó fantázia, a lelki beállítottság, az intuíció és a nyelvi kifejezőképesség jelentkezése egy-egy alkotóban szinte egész életén át

foglalkoztatta Alexandert. Ennek köszönhetőek azok a remek jellemrajzok, amelyeket később *Tanulmányok — Nagy emberek* címen, kötetbe gyűjtve a hálás tanítvány, Szemere Samu adott ki.

PORTRÉRAJZOK NAGY EGYÉNISÉGEKRŐL

Igazán nagy egyéniségeknek azokat tartotta Alexander, akik képesek megfelelően kifejezni önmagukat és korukat, meg tudják találni cselekvésük terrénumát, felszínre tudják hozni értékeiket. Ezek között kimagasló hely illeti meg *Michelangelót*, akit „könnyű

csodálni, de nehéz e csodálatot szavakba foglalni”, mert annyira sajátos és egyedülálló volt. Ő a reneszánsz művészetének leghatalmasabb képviselője, hozzáfogható sem előtte, sem utána nem akadt. Sokat tanult mesterétől, Ghirlandajótól, kortársaitól, Donatellótól és Ghibertitől, de egyiknek sem vált követőjévé. Munkásságában — mutat rá a róla szóló tanulmányában Alexander — erős ösztönzést jelentett az akkor újonnan felfedezett antik művészet, de ennek sem lett gépies utánzója. Univerzális művészi zseni volt; monumentális művek szobrásza, nagyszerű freskók festője, kiváló szonettek írója. Michelangelónál szín-

te eggyé válik: karakter, egyéniség, művészet. Művészete oly sajátos, hogy vele kapcsolatban a fenséges fogalmát is át kell értelmezni, hogy alkalmazhassuk rá. „Mit ér minden leírás vele kapcsolatban — jegyzi meg Alexander — látni . . . nézni, hallgatva nézni” kell őt.

Alexandert Michelangelo szoboralakjaiban különösen az ragadja meg, hogy valamennyit modell nélkül alkotta. Minden, amit tudni lehetett és kellett, az egész anatómia, a mozgó test anatómiája a fejében volt. Az emberek újra és újra el fognak zárándokolni Rómába a Sixtinába és Firenzébe, a Medici-kápolnába, hogy támaszt nyerjenek Michelangelóban, hogy

megegyeztetésük hitüket az emberiségben és a művészetben, — ezzel zárja le Alexander a *Michelangeló*-ról írt portréját.

Egy másik írásában *J. J. Rousseau*-nak állít emléket, megállapítva róla, hogy hatása a társadalmi gondolkodásra és cselekvésre páratlan volt a maga nemében. Különösen három műve: az *Emile*, az *Új Heloi'se* és a *Contrat social* voltak kiemelkedő jelentőségűek e hatás szempontjából. Élete és művei között nagy paradoxon van. Rousseau rendes iskolai képzésben sohasem részesült, éveken keresztül csavargott, s hírneve csúcspontján állva is kottamásolásból volt kénytelen megélni, oly széles

körben és erőteljesen hatott, éspe-
dig nemcsak a tudományban, ha-
nem a műhelyekben és a kunyhók-
ban is, hogy e tekintetben hozzá-
foghatót aligha találunk az iroda-
lomtörténetben. „Titka” roppant
egyszerű: kora égető kérdéseire
nem szabványos választ adott.
Bátran ki merte mondani, amit
előtte kevesen: Minél tökéletesebb
lett a tudomány és a művészet,
annál romlottabbak lettek a lelkek.
Csak azok a népek maradtak eré-
nyesek, amelyeket a tudomány
mérge nem fertőzött meg, s hogy
tudomány és művészet szülték a
fényűzést, rontották meg az ízlést.

Persze a Rousseau által meg-
rajzolt idillikus boldogság — fi-

gyelmezett Alexander — csak az ő lelkében létezett. Dicsérte a természetes állapotból fakadó erényt és boldogságot, a természetre bízta a nevelést, megszerkesztette az egyenlőségen alapuló ideális államot. A történelem kérdéseit az emberi boldogság szempontjából vetette fel. Ő mondta ki először ennyire határozottan: a múlt az ész szempontjából esztelen volt, boldogtalanná tette az embert. Vissza kell tehát állítani a „tiszta szív” országát, a társadalmi rend keletkezése előtti természetes állapotokat, a boldogságot. Alexander szerves összefüggést lát Rousseau nézetei és életfeltételei között. Az idézett gondolatokat — mint írja

— csak olyan ember fogalmazhatta meg, aki kívül állt a társadalmon, aki szegény volt és szenvedő, aki sohasem érezte magát otthon. Végső kétségbeesésében fordult a természethez, és remélte, hogy ott majd újra boldog lehet az ember. Ennyiben Rousseau gondolatai ma is aktuálisak — jegyzi meg Alexander —, hiszen a rousseau-i kérdés: Fel szabad-e áldozni a jelent a jövőnek — ma is megválaszolatlan még.

Nagyobb lélegzetű portrét rajzol Alexander *Hippolite Taine*ről is, akinek egykor tanítványa, tisztelője és bámulója volt. A tanulmány leglényegesebb megállapításai a következők: Taine annak az École

Normale-nak volt egykor a hallgatója, ahonnan Franciaország legszabadabb szellemei, legkiválóbb tudósai és írói kikerültek. Enciklopédikus alkat volt: egyaránt otthonos volt a történelemben, a bölcsészetben, az irodalomban, a természettudományokban, a matematikában, de a művészetekben is. Egy nagy szenvedély mozgatta: mindent átlátni és összefüggésében megérteni. Oeuvre-je elképesztően gazdag. Megírta az angol irodalom történetét öt kötetben, a francia irodalomét tizenegy kötetben, az értelem lélektanának két vaskos kötetet szentelt. Ezenkívül írt képzőművészeti tanulmányokat, útirajzokat és sok más egyebet.

Alexander átfogó képet ad Taine filozófiájáról, amelynek centrális gondolata az *organicizmus* volt, és amely a mechanizmus, a vitalizmus és az empirizmus hatása alatt bontakozott ki. Roppant imponálónak tartja Alexander azt a taine-i magyarázatot, ami szerint „a lelki és testi jelenségek olyanok, mint a kétnyelven írott könyv, mint egy idegen nyelven írott könyv interlineáris fordítással: ugyanaz az értelem, de kettős a nyelv”. És osztja Alexander Taine-nek a való világ egységére vonatkozó felfogását is. A felfogás lényege, hogy a tapasztalat és az absztrakció a valóság két egymással összefüggő birodalma, ami a természetben mint

magasabb rendű egységben kulminál.

A legszimpatikusabb Alexander számára Taine-nek az az eljárása, hogy organicista felfogását alkalmazta az irodalomra, a művészetre és a történelemre is. Taine mondta ki először, hogy a szellemi életet ugyanolyan módon lehet vizsgálni, mint a növényi vagy állati világot, azaz mint organizmust. Az organikus jelenségek legfőbb sajátossága, hogy függnek a külső körülményektől, a miliőtől, s ugyanakkor az is jellemző rájuk, hogy részeik között belső, szerves kapcsolat van, tehát e részek sem vizsgálhatók izoláltan. Az ember világa, s benne az egyén világa sohasem

tanulmányozható elszigetelten: az egyén összefüggésben van környezetével, lakóhelyével, népével, az őt megelőző történeti fejlődéssel.

Az említett kötetben helyt kapott még *Katona József* portréja, akinek hirtelen felbukkanását az ismeretlenségből, majd hirtelen letűnését Alexander rendkívül tanulságosnak tartja. *Katona Bánk bánja* egy sor paradoxonnak köszönheti létrejöttét. Olyan időben keletkezett, amikor még nem volt állandó színházunk, és nem volt jelentős drámairodalmunk. Katona egy pályázaton vesz részt, művét figyelemre sem méltatják, s bár nyomtatásban is megjelenik, az olvasóközönséget nem hódítja meg.

A *Bánk bánt* egy huszonhárom éves ifjú írja, aki előtte nem alkotott maradandót, s e dráma megírása után örökre leteszi a tollat. A műről később kiderítik, hogy dráma-irodalmunk addig legértékesebb darabja.

Alexandert roppant módon izgatja a kérdés, honnan kapta Katona az inspirációt? A legvalószínűbbnek azt tartja, hogy Shakespeare nyomdokain haladt, tőle leste el a drámaírás csínját-bínját. Ami — hangsúlyozza Alexander — egyáltalán nem jelenti azt, hogy ne lett volna szuverén alkotó. Hogy mennyire az volt, azt meggyőzően bizonyítja a dráma sajátos mondanivalója, a főbb alakok

karaktere, a tragédia kibontásának egyedi volta.

„Nem akartam ... Katonát Shakespeare mellé állítani — érvel Alexander —, de úgy véltem, hogy a legnagyobb drámaíró fejlődése minden drámaíró megértésére is analógiákat szolgáltat.” Majd emlékezett arra, hogy a Katona—Shakespeare párhuzamnak van egy külsődleges vonulata is: Katona fejlődése a *Bánk bán* megírásáig meglepő módon hasonlít Shakespeare-éhez. Mindketten egy vidéki kisvárosban kezdik pályautatásukat, segédrendezőként debütálnak, majd felcsapnak színésznek. Az írói pálya kezdetén mindketten mások műveit alkalmazzák szín-

padra, majd egyszer csak saját művekkel jelentkeznek.

Katona fejlődésében — állapítja meg Alexander — nincs átmenet az előző értéktelen darabok és a *Bánk bán* között. Ezzel a drámával hirtelen tűnik fel és rögtön bizonyítja, hogy tud egyéniségeket formálni, hogy a jellemek megrajzolása, a cselekedetek indoklása, az indulatok elmélyítése tekintetében magas színvonalon áll, egyszerűen, hogy tud drámát írni. Mégpedig nem is akárhogyan. Alexander különösen azt értékeli nagyra, hogy a dráma főhőséhez, Bánk bánhoz igazítja Katona az egész tragédiát, ahogyan Shakespeare is a fő alakhoz szabja mindig

hozzá a dráma anyagát. A *Bánk bán* iskolapéldája a nagyszabású jellem-ábrázolásnak, olyan magyar történeti tragédia, amelyhez hasonlót — figyelembe véve a magyar vonatkozásokat — Shakespeare drámai költészete sem mutat. Katonánál, akárcsak Shakespeare-nél, a tragikum az egyén kiválóságából fakad. Katona plasztikusan fejezi ki: a király hozzátartozik a nemzethez, ezért Bánk hűséggel tartozik neki, de ugyanakkor kötelessége harcolni az ellen az idegen befolyás ellen, ami elfordította a király szívét a nemzettől. Katona előtt — hívja fel a figyelmet Alexander — nálunk még alig beszéltek a népről. Tiborcban már

hallatja a nép jajszavát, megszólaltatja a paraszt keserveit, azét a jobbagyét, akit majd csak évtizedek múlva fognak felszabadítani. Alexander ezt úgy ítéli meg, hogy Katona nemcsak a múltba nézett vissza, hanem előre is tekintett a jövőbe.

Tanulmányát egy fontos tanulsággal zárja. Katonának — írja — az volt a végzete, hogy Magyarországon született, ahol könnyen megesik, hogy „az emberek akkor hallnak meg szellemileg, amikor másutt megszületnek”. Shakespeare huszonöt éves korában kezdett drámát írni, Katona huszonhárom éves korában már befejezte a drámaírói pályát. Shakespeare úgy

hatott Katonára, ahogyan egy nagy lélek hat egy nagynak induló lélekre. Shakespeare Katonára nézve az volt, ami Shakespeare volt az ő nemzetének szellemi életére nézve — fejezi be a Katonáról rajzolt portréját Alexander.

Befejezésül megemlíjtük még Alexander *Jókairól* rajzolt portréját, és csak emlékeztethetünk arra, hogy *Eötvös Józsefről*, *Petőőfiről*, *Madáchról*, *Mikszáthról* és másokról is készültek — amelyekre itt nincs módunk kitérni — ugyan-csak remekbe szabott írások. Jókairól mindenekelőtt azt állapítja meg, hogy a nemzet enfant gate-ja (becegyereke) volt, korán feltörő tehetség, aki azonnal elismerésre

talált. Irodalmi pályafutása húsz-
éves korában kezdődött és ötven-
éves írói jubileumára jelentek meg
összes művei száz kötetben. Sok-
szor és sokan tették fel a kérdést:
vajon nem ment-e a színvonal ro-
vására ez a termékenység. Nincs
mit szépíteni a dolgon — írja
Alexander —, Jókai tollából kike-
rültek gyengébb munkák is, de
ezeket rendszerint remekművek
követték. Ő egy olyan vulkánhoz
hasonlítható, ami „a nagy kitöré-
sek alkalmával nemcsak lávát és
lángot szórt, de hamut is”. Jókai-
ban éppen az volt a nagyszerű —
hangsúlyozza Alexander —, hogy
élete során képes volt többször is
megújulni, s ezt bizony a méltóság-

teljes öregek nem tudták neki meg-
bocsájtani. Mint ahogy azt sem,
hogy Jókai a fantázia és típusalko-
tás dolgában egyszerűen felülmúl-
hatatlan volt. Szinte megelevene-
dett, amit leírt. Még ellenfelei is
kénytelenek voltak elismerni, hogy
az elbeszélő művészetnek ő az
egyik legnagyobb mestere. Az új
Magyarország kultúrájáért többet
tett, mint valamennyi kortársa
együttvéve. Tanulmányát ezzel a
tanulssággal zárja Alexander: Meg-
lehet, hogy idővel Jókai egyes
műveit a feledés homálya borítja
majd, de munkáinak döntő több-
ségét egészen bizonyosan nem kez-
di ki az idő.

IRODALOMELMÉLETI
ÉS DRAMATURGIAI TANULMÁNYOK

Érdemes bepillantani Alexander *Világirodalom* című kismonográfiájába, amely a századfordulót követő években látott először napvilágot, egy sor igen figyelemreméltó gondolattal találkozunk benne. A szerzőt elsősorban a világirodalom keletkezésének körülményei, homogenizáló szerepe és szétsugárzó hatása foglalkoztatja.

Mióta beszélünk világirodalomról? — kérdezi. Vajon a mondák és mesék ismert motívumai, amelyek a nemzeti irodalmak termékeiként vándorolnak irodalomról irodalomra, már tekinthetők-e a

világirodalom közös kincseinek? Vagy csak a reneszánsz idején bekövetkezett gátszakadás óta — amikor is a fordítások jóvoltából az egyes nemzeti irodalmak produktumai bekerültek a művelt emberiség könyvtárába — beszélhetünk valójában világirodalomról, azaz az emberiség egyetemes jellegű, közös tulajdonát képező irodalomról?

Alexander fontosnak tartja a definíció pontos használatát. „A »világirodalom« — fejt ki ezzel kapcsolatban — nem más, mint a nemzeti irodalmak érintkezésének, egymásra hatásának és kapcsolatának életfolyamata . . . , az érintkező irodalmak közössége.” Világiro-

dalmi szempontból megérteni valamit annyit tesz, mint feltárni az érintkezéseket és az egymásra való hatásokat. Azoknak, akik féltik a nemzeti irodalmak eredetiségét és önállóságát a világirodalomtól, azt válaszolja Alexander, hogy félelmük megalapozatlan, mert a világirodalom nem feltételezi az uniformizálást, az „egyformásítást”. Feltételezi viszont a nemzeti irodalmak egymáshoz való közeledését, a kölcsönös megértés szándékát, az egymásban való gyönyörködést, a közös kincsekből való részesedést.

Alexander — mint az idézett érvekből is kitűnik — bizonyos „internacionalizáló” szerepet tu-

lajdonított a világirodalomnak. Az a véleménye, hogyha a tudomány lehet világtudomány, a vallás világvallás, a művészet világművészet, akkor miért éppen az irodalom ne hatna *világirodalomként*. Minden attól függ — szögezi le Alexander —, hogy vannak-e a világirodalmi fejlődésnek olyan egyetemes jellegű törvényszerűségei, amelyek valóban általános érvényűek. A válasza az, hogy vannak ilyenek, de eddig nem fordítottak kellő figyelmet rájuk: az irodalomtudományban az *összehasonlító elemzés* révén mutathatók ki az egyetemes érvénnyel bíró törvényszerűségek. Nyilvánvaló, hogy Alexander modern szemmel

nézi a szóban forgó kérdést, mintegy elébe megy az akkor még nem létező összehasonlító irodalomelméletnek. „Minden történeti tudománynak, tehát az irodalomtörténetnek is összehasonlítóknak kell lennie” — hangsúlyozza. „Ami a természettudományokban a kísérlet, az a történettudományokban az összehasonlító elemzés. Napjainkban ez a felismerés közhelyszámba megy, de ne felejtsük el, hogy Alexander idejében az összehasonlító irodalomelmélet még Csipkerózsika álmát aludta.

Az összehasonlító elemzés — érvelt Alexander — sikerrel alkalmazható az irodalmi művek keletkezésének körülményeit feltáró

vizsgálatokban, valamint az irodalmi művek olvasókra gyakorolt hatásának a vizsgálatában. Ezzel kapcsolatban felteszi a kérdést Alexander, vajon nem kergetünk-e illúziót, ha bízunk abban, hogy a nemzeti irodalmak egymásra való hatása folytán létrejöhet az emberiségnek a világirodalomban kifejezésre jutó újszerű viszonya? És ha ez lehetséges, vajon nem csupán egy szűk szellemi elitre terjed-e ki? Alexander megismétli Vörösmarty súlyos kérdését: Van-e elég éltető erő napjainkban a könyvtárak felhalmozott szellemi kincseiben? Bizonyos tények arra figyelmeztetnek, hogy az emberek manapság (a századforduló utáni évekről van

szó) jóval kevesebbet olvasnak, mint annak előtte. Sokkal inkább az üzlet, a hírnév, a pénz, a hatalom foglalkoztatja őket, mintsem az irodalmi művek olvasása. Régen az emberek kontemplatívabbak voltak, s volt idejük elmélyedni kedvenc íróikban. Az ilyen emberek száma mára megfogyatkozott. Bár a könyv ma egyenesen házhoz jön, a könyvtár a bútorzat része lesz, gyakran érintetlenebb, mint bármikor valaha volt. Az iskola elvégzése után gyakran még a műveltebbek is búcsút mondanak az irodalomnak. Alapos elemzés segítségével (ma azt mondanánk: irodalomszociológiai vizsgálat révén) kaphatunk választ arra, mi

mindezeknek a jelenségeknek a mélyen fekvő oka. Alexander azt javasolja, hogy viszonylag hosszabb időn keresztül is intenzíven figyeljék meg a tömegek, illetve az egyes emberek lelki életét, hogy a kapott tapasztalat feldolgozása megalapozott legyen.

Mai kifejezéssel élve irodalom-szociológiai vizsgálatokat javasol Alexander annak feltárására is, hogyan hat valamely nemzeti irodalom a maga nyelvi határain túl. E hatások lehetnek értékesek és kevésbé értékesek. Az előbbiek közé csakis azok a művek sorolhatók, amelyekben a mű mondani-valója egyenes arányban van a művészi forma tökéletességével.

A hatásvizsgálatoknak — Alexander szerint — ki kell terjedniük arra is, hogy milyen színvonalon állnak a befogadók, mit és mennyit képesek befogadni. Ez a gondolat igen figyelemreméltó, különösen ha meggondoljuk, hogy írójuk több mint hét évtizeddel ezelőtt vetette őket papírra. Csak a legjelentősebb alkotásoknak lehet tartós világirodalmi hatásuk — hangsúlyozza Alexander —, s ennek egyik föltétele a jó fordítás. Az idegen nyelvű műből igazán csak azt tehetjük magunkévá, ami a fordítás révén élő maradt belőle számunkra. A nemzeti irodalmak — amelyek jórészt a fordítás révén kerülnek be a világirodalom vér-

keringésébe és hatnak más nemzettek irodalmára —, annál inkább járulhatnak hozzá az emberi szellem közös kincseinek a gyarapításához, a szellemi élet egységesítéséhez, minél inkább megőrzik nemzeti jellegüket.

Alexandert már kora ifjúságától kezdve foglalkoztatták a drámaírás, a drámatörténet, a dramaturgia kérdései. Ennek az érdeklődésnek a legkorábbi dokumentuma a *Faust és Az ember tragédiája* című tizenhárom részes tanulmánya, amit huszonegy éves korában publikált. Később ez a munka szolgált alapul a Madáchról készült többi tanulmányokhoz. Mi az, ami Alexandert a drámaíró Madáchban

leginkább megragadta? Sajátos életútja és fő művének monumentalitása. A nemesi származású Madách a legjobb úton volt már ahhoz, hogy szürke hivatalnokká váljon, amikor hirtelen közbeszólt a forradalom, és egészen más irányba terelte pályáját. Arany János ösztönzésére részt vett azon a drámapályázaton, amelyen *Az ember tragédiájával* komoly sikert aratott. Még néhány évig csiszolgatott a művén, végleg befejezni azonban már nem tudta. A dráma ennek ellenére kerek egész, teljes és lezárt alkotás.

A mű monumentalitása annak köszönhető, hogy Madáchnak sikerült az emberiség egész fejlődését

egyetlen történelmi tablón elhelyezve ábrázolni. A jeleneteket Ádám, az emberiség képviselője és szimbóluma foglalja egységbe. Az ő folytonos küzdelme, bukása és többszöri újrakezdése az emberi erők működésében érvényesülő szabályszerűséget és törvényszerűséget reprezentálja. A mű állandóan az Egészre utal, a történelemre, s ezáltal figyelmünket a mindennapiság fölé emeli, miközben az író a finomabb részletekre is nagy gondot fordított.

Ami a legjobban magával ragadja Alexandert, az a „mű természetessége”, az író rendkívüli tehetsége, a „költőien megformált szintetikus gondolat ereje”. Sokat vi-

tatták és valószínűleg még fogják is vitatni, hogy vajon eleget tett-e Madách a történeti hűség követelményének? Alexander szerint legalább annyi érv szól az igen, mint a nem mellett. Míg egyes jelene-
tekben Madách szigorúan ragaszkodott a történelmi tényekhez, másokban egészen szabadon bánt a történelmi anyaggal. „De ami a leglényegesebb — állapítja meg Alexander —, Madách képes volt rákényszeríteni bennünket arra, hogy úgy szemléljük a történelmet, ahogyan ő velünk láttatni kívánta.”

Madách víziója szerint az emberiség pusztulását végül is egy természeti (fizikai) törvény — a jég-

korszak bekövetkezése — idézné elő és *nem* az emberi gonoszság, romlottság. Ebben Alexander igazolva látja azt a feltevését, hogy *Az ember tragédiája* végkicsengésében optimista: Madách azt akarta ezzel hangsúlyozni, hogy az élet tartogat még valamit az ember számára és pedig, magát az Életet. Madách meghagyja az embernek a munkát, a küzdeni és a bízni akarást. És ez nem is kevés. *Az ember tragédiája* „emlékműve az ember reményeinek és aggodalmainak, nyomasztó kétségeinek és föl-emelő harci kedvének”. Madách műve apoteózis a lélek nemességének. A drámában egy modern költő mutatkozik be, aki ismeri

mindazokat a kétségeket, amelyek a modern embert gyöttrik, és ugyanakkor érez annyi erőt magában, hogy megmutassa: *Embernek lenni annyi, mint küzdeni*. Mindez kifejezésre jut a tragédia fő gondolatában, abban, hogy az „ember sajátos keveréke a jónak és a rossznak, az erőnek és a gyengeségnek, a nemesnek és a nemtelennek. A végleteket szereti. A gyors lelkesedést . . . gyors kiábrándulás követi . . . Megnyugodni valamilyen, végkép eltespedni, mindenről lemondani addig míg az ember ember marad, nem tud”.

Madách fő műve — vonja le a végső következtetést Alexander — egy nagy *filozófiai költemény*, amely

a gondolatok szépségével ragadja magával olvasóját. Miközben kegyetlen őszinteséggel boncolja a modern élet fonák voltát: a nagy-ravágyást, az élvezetvágyat, a fanatizmust, a babonát, erős kritikai érzékkel, biztos filozófiai, történeti, természettudományi tudás birtokában követi nyomon a történelmi változások mozgatórugóit. Ennek tulajdonítható — jósolja meg Alexander —, hogy a „mű sohasem fogja elveszíteni aktualitását”.

A *Diderot-tanulmányok*ban néhány fejezetet szentel Alexander Diderot drámáinak és dramaturgiai nézeteinek. Dicséri — a *Rameau unokaöccse* alapján — Diderot jel-

lemábrázoló tehetségét, a kor szülte típusok remek megjelenítését. Hosszan időzik „a drámai elevenségű párbeszéd” azon részleteinél, ahol a szerző „gyönyörű dolgokat ír” a lángelméről, a nevelésről és a tanításról, zenei hitvallásáról. Diderot zeneesztétikai nézeteiben Gluck és Wagner felfogását látja előlegezve Alexander. Diderot mint drámaíró — írja Alexander — „elérte a legfőbbet: párbeszédei természetesnek és improvizálnak tűnnek”, holott tudvalevő, hogy nagy gonddal írta és csiszolta őket. Mindenben újat keresett és talált is, mivel új szemmel nézett mindent. Elhatározta pl. hogy új drámai műfajt fog létre-

hozni, a polgári drámát, és ez sikerült is neki.

Diderot drámai és dramaturgiai nézetei között szoros összefüggés van — emeli ki Alexander —. A két dolog — minden valószínűség szerint — párhuzamosan fejlődött nála. De végül is Diderot máshová jutott drámájával, mint drámaelméletével. Mivel elsősorban elméleti ember volt, a drámáról megfogalmazott gondolatai értékesebbeknek bizonyultak, mint drámai alkotásai; „alkotásaival nem tudta utólélni gondolatait”.

Diderot egyik legfőbb érdeme a francia klasszikus dráma bírálata. Kimutatta, hogy Corneille és Racine már elavultak, hogy az eljövön-

dő új korszaknak más nyelven és más formában kell feldolgoznia a kort foglalkoztató eszméket. Dagályosnak tartotta a francia drámaírókat, mesterkéltnek és természetellenesnek színpadi műveiket. Ezt a véleményét Alexander is teljes mértékben osztotta, és egyetértett Diderot-val abban is, hogy „az új drámának le kell rombolnia a régi konvenciókat és a valóság hívebb feltüntetésével meg kell újítani a drámairodalmat”. Diderot-t a maga korában igazán csak Lessing értette meg, viszont az utókor bőven merített belőle, hatása elsősorban az ifjú Dumas-nál Ibsennél és Hauptmann-nál érhető tetten.

Roppant érdekesek Alexander-nak azok a megállapításai is, amelyeket a diderot-i jellemábrázolással, valamint a színészi paradoxonnal kapcsolatos észrevételeihez fűz. Sajnos e helyütt nincs módunk tovább követni Alexander ide vonatkozó reflexióit. Befejezésül csupán arra hívhatjuk föl a figyelmet, hogy mindezek a gondolatok még közel sem kapták meg a hazai szakirodalomban a kellő figyelmet, aminek az a legvalószínűbb oka, hogy Alexandert a tudományos közgondolkodás elsősorban filozófusként, filozófiatörténészként tartotta és tartja ma is számon, és kevésbé tartja figyelemre méltónak a filozófiától viszonylag távol álló terüle-

teken pl. a dramaturgia terén nyújtott teljesítményét.

Hogy ez a szűk látókörű szempont mennyire káros, azt mi sem bizonyítja jobban, minthogy a szakirodalomban manapság alig esik szó arról, hogy Alexandernek elévülhetetlen érdemei vannak a magyarországi Shakespeare-irodalom gazdagításában is: Shakespeare művészi életútjának a finomabb részletekre is kitekintő monografikus igényű megírásában, művei sokrétű interpretálásában, a hazai Shakespeare-kultusz kibontakoztatásában, a Kisfaludy Társaság Shakespeare-bizottságának irányításában és Shakespeare műveinek hazai népszerűsítésében.

Alexander első jelentős munkája, *Shakespeare Hamletje* 1902-ben jelent meg, a *Shakespeare-monográfia* 1920-ban, a *Shakespeare-breviárium* pedig, amelyhez egy igen kimerítő előszó készült, 1924-ben. A közbeeső időkben számos más egyéb Shakespeare-ről szóló tanulmány jelent meg még Alexander tollából. A *Hamlet-monográfia*, amelynek egy részletét a Kisfaludy Társaságban székfoglaló előadás-ként adta elő Alexander, annak-idején kellemes meglepetést keltett. Ebben Alexander nem kevesebbre vállalkozott, minthogy alapos vizsgálatnak veti alá a *Hamlet* eszmei mondanivalóját a cselekmény, valamint a jellemek esztéti-

kai és történeti elemzése alapján. A *Hamlet* — Alexander szerint — „az egyedül rejtelmes” valamennyi Shakespeare-mű közül. Fantasztikus és szimbolikus alakokat vonultat benne föl Shakespeare, nagyszabású drámai jeleneteket, régi mondákat, korabeli vonatkozások homályba vesző maradványait építi be a szövegbe.

Alexandert rendkívüli mértékben foglalkoztatta a hatalmasra duzzadt *Hamlet*-irodalom. Több éves munkával ássa bele magát a szakirodalomba — többek között —, Goethe, Börne, A. W. Schlegel, Vischer, Taine, Brandes, Gyulai, Vörösmarty, Beöthy, Hevesi és mások *Hamlet*-értelmezésébe.

Bírálja mindazokat, akik főleg „lélektani alapon akarják megérteni a *Hamlet*-et”, vagyis akik „*Hamlet* természetében keresik a rejtély nyitját és mesterséges ellentéteket konstruálnak értelem és akarat, filozófia és tett, fantázia és cselekvés között”. Az így konstruált ellentétek — mutat rá Alexander — felszínesek, lehetetlen belőlük a *Hamlet*et mozgóató erőket feltárni.

Ugyancsak komoly bírálatban részesíti mindazokat, akik nem a mű egészéből próbálták megérteni a részleteket, hanem a részletekből az egészet, ami — Alexander szerint — képtelenség. A művész lelkében — mutat rá Alexander — előbb van meg az egész — habár

csak homályos formában — és ebből sarjadzanak ki a részletek. Ezért a műkritika semmire sem jut, ha nem a mű organikus egységéből indul ki. De elmarasztalja Alexander azokat is, akiket közbönsen hagy a *Hamlet* történeti háttere. Ő maga éveket szentel annak, hogy tanulmányozza a *Hamlet*-mondát, az *ős-Hamletet*, amelynek több változata ismeretes. Mindegyikben — állapítja meg Alexander — azonos a cél: a boszú motívuma, az eszköz: az őrültség tettetése és a bonyodalom. A cselekmény befejezése tekintetében azonban már jelentősen eltérnek egymástól is, és Shakespeare *Hamletjétől* is.

Alexander bő teret szentel a Shakespeare-nél domináló „komplex egyéniségeknek”, mindenekelőtt persze Hamlet alakjának. Minden cselekménynek — mutat rá — Hamlet ad fontosságot: „ő maga óriássá nő és mindenkit eltorpít maga körül”. Nem véletlen — szögezi le Alexander —, hogy Shakespeare igen erőteljes ecsetvonásokkal festi le Hamlet tépelődését, magába mélyedését, kétségét, melankóliáját, önámítását és egyáltalán belső világát.

A „költői szintézis valóságos csodája”-nak tartja Alexander a Hamlet-ábrázolást, ami annak köszönhető, hogy „Shakespeare nem kigondolta, hanem átélte Hamlet

alakját". A való világ anyagából alkotta meg őt, de nagyobbnak és finomabbnak ábrázolta, mint ahogyan a természet alkot. Bár Shakespeare autodidakta volt, mindent tudott, amit az életből és a könyvekből meg lehetett tanulni. Már egyetlen példa, a cselekmények idejének mesteri kezelése is bizonyítja, hogy Shakespeare mennyire ura volt a drámai alkotás törvényszerűségeinek. Pl. A *Hamlet*ben két idősíkkal dolgozott: a cselekményt a régmúltba helyezte, a Hamletnél lejátszódó belső történetet viszont saját idejébe. Rendszerint egy naptári és egy drámai időszámítást alkalmazott, és a kettőt szükség szerint váltogatta.

Alexander a már említett *Breviárium*ban átfogó elemzést ad Shakespeare alkotói életművéről. Előbb bemutatja a drámaíró, a költő, a színész kibontakozását, majd elemzően leírja a történelmi drámák, a vígjátékok, a szonettek születését. Amikor mindennek a végére ér Alexander, arra figyelmezteti az olvasót, nehogy azt higgye, hogy elolvasva az ő tanulmányát, már megleshetette a shakespeare-i alkotó erőt működés közben. Shakespeare világába „negyven kapun át vezet az út” (utalás arra, hogy az író negyven művet hagyott hátra), csakis rajtuk áthaladva pillanthatunk be és ismerhetjük meg az alkotó egyéniségét. Vagyis a művek

eredetiben való olvasását, színpadon való meghallgatását semmi más nem pótolhatja.

Shakespeare lenyűgöz bennünket sokoldalú tájékozottságával. Drámáinak erős oldala, hogy gyakran idézi bennük a kor tudományos ismereteit, hogy értően utal a görög-római kultúrára és ugyanakkor gondot fordít a mindennapi élet finomabb részleteinek a bemutatására is, hogy hozzáértéssel szövi bele a mondanivalóba a népiségből fakadó érzéseket.

A költőnek, a drámaírónak — hangsúlyozza Alexander — kizárólag a nyelv áll rendelkezésére, hogy magát megfelelően kifejezze. Shakespeare-ről elmondható, hogy

a nyelvi kifejezés és megjelenítő erő tekintetében egyike volt a valaha is élt legnagyobb művészeknek. Nyelvének gazdagsága, változatossága párját ritkítja, hozzá foghatót a világirodalomban aligha találunk. Pályája kezdetén nyelvezete zeneibb, bőszavúbb volt, később tartalmában lett gazdagabb. Néhol a homályosságig sűrített, tragikus erejű. Shakespeare-t „az emberi lélek költője”-nek tekinti Alexander, aki „nem ideálokat kergetett, hanem azt mutatta fel, milyen is valójában az emberi lélek”. Vele kapcsolatban az a kifejezés, hogy „alakjai élnek”, elkoptatott frázisként hat. Az emberi lelket nálánál jobban senki sem

ismerte és senki sem öntötte művészileg oly kifejezően formába, mint ő. „Ez Shakespeare jogcíme, a hallhatatlanságra” — zárja le Alexander a Shakespeare-ről szóló átfogó értékelését.

ÍRÁSOK A MŰVÉSZETRŐL ÉS AZ ESZTÉTIKÁRÓL

Alexander filozófiai világképében kitüntetett szerepe van a művészetnek, az esztétikának. Az a meggyőződés vezeti őt, hogy művészet nélkül nincs teljes élet, hogy a művészet segítségével át lehet hidalni a társadalom különböző rétegei között meglevő színvonal-

beli distanciákat, hogy az esztétikai műveltség révén meg lehet változtatni a valóság elavult elemeit és utat lehet nyitni a fejlődést elősegítő polgári gondolkodás számára. Ezért foglalkoztatják öt éveken keresztül az olyan alapvető kérdések, hogy mi a művészet, mi a differentia specifikája? Ki tekinthető valóban művésznek (és ki dilettánsnak)? Hogyan születik a műalkotás? Behatolhatunk-e a művészi alkotás titkaiba? Mi a művészetkritika funkciója? Tanulmányok egész sorában keres választ ezekre a kérdésekre.

A művészi alkotást az 1903-ban keletkezett *Művészet—élet* című írásában úgy jellemzi, hogy az „az

emberiség . . . nagy lelki szükség-
letének a megnyilatkozása, kielé-
gítése”, ami „az emberi termé-
szet . . . mélységes belső ösztönéből
fakad”. Másutt azt hangsúlyozza,
hogy „a művészet nem a való élet,
nem is az élet látszata, hanem az
élet értékének, jelentőségének, gaz-
dagságának föltüntetése”. „A mű-
vészet: a magunk alkotta élet.”
Ezért a művészet legfőbb célja nem
is lehet más, minthogy „életet
leheljen alakításaiba”.

A mesterség és a művészet kü-
lönbségét emeli ki az 1898-ból
származó *Művészet* című írásában.
A mesterség az életnek csupán
puszta utánzatát nyújtja, a művé-
szet viszont újrateremti az életet a

fantázia segítségével. Alexander — Hermann István szerint — itt mintegy előlegezi már a lukácsi mimézis fogalmát. A művészet a maga anyagát a valóságból meríti, s az alkotás sajátos törvényeinek megfelelően rakja össze a teremtető képzelet segítségével. Ezzel összefüggésben fejti ki nézeteit Alexander a művészi tehetség megjelenítő erejéről. Aki híjával van a fantáziának, vagy akinek szegényes a fantáziája — legyen bár birtokában az alkotás technikájának — legfeljebb csak utánzásra képes, arra azonban már nem, hogy életet leheljen a műveibe. Az 1923-ban megjelent *A művész* című tanulmányában arról értekezik, hogy „a technika

megtanulható, de a művészetben nem a technika a fő dolog". Az igazi művészt arról ismerni fel, hogy „teljesen odaadja magát tárgyának”, hogy „teljesen elmerül a tárgyban”, s ezáltal fejezi ki magát a művészi produktumban.

Sajnálattal állapítja meg, hogy a modern művészek egyikéből-másikából már hiányzik az odaadás, az elmerülés igénye. Szó sincs persze arról, hogy Alexander en block elutasítaná a XX. század művészetét, bár hangot ad annak a véleménynek is, hogy a XIX. század második fele óta „inkább csak divatok vannak, mintsem stílusok”, amiben bizonyos hanyatlást kell látnunk. Alexander

számára úgy tűnik, hogy korunkban tanúi lehetünk a művészi színvonal süllyedésének. „A művészet egyre inkább élvezeti cikké degradálódott, soha nem látott anarchia bontakozott ki a művészetek terén.”

Hogy Alexander mennyire nem zárkózott el a *maga korának igazi művészi értékeitől*, azt mi sem bizonyítja jobban, minthogy szuperlativuszokban ír *Meunier* szobrairól. *Meunier* jelentőségét abban látja, hogy „ő fedezi fel a munka szobrászati értékét”, „a munkás testének szobrászati szépségét”. *Meunier* tárta fel először, hogy a modern életnek van egy sajátos tere, a testi munka tere. *Meunier*

művészi alkotó ereje abban jut a legplasztikusabb kifejezésre, hogy érzékeltetni tudta az izmok játékát, az erő megfeszítését, a mozgást és a pihenést mint életmozzanatok. Az ő alakjai nem élőképek figurái voltak, hanem hús-vér emberek szoborba öntött alakjai. Mindezen túl Alexander kiemeli még Meunier szobrászatának festőiségét: az ábrázolt anyag viszonyát a levegőhöz, a fényhez, a térhez, lenyűgözi őt Meunier művészetének grandiozitása. Ezt *A munka apoteozisa* című szobra fejezi ki a legszemléletesebben. A szobor fennén hirdeti a munka dicsőségét, egy új érzésvilágból kinőtt új forma megjelenítését.

Alexander úgy értékeli Meunier szobrászatát, mint ami az első lépést jelenti a jövő művészete felé, afelé a művészet felé, amelyben erőteljes hangot kap a népiség. Ez által igazolva látja Meunier-nél azt a tanulságot, hogy „a művészek a néphez kell fordulnia”, mert napjainkban csakis onnan kaphatja a megfelelő inspirációkat.

Találó hasonlatokkal fűszerezett, remekbe szabott írás *A politikai rajz*, ami eredetileg egy kiállítás bezárása alkalmával tartott előadás volt. Alexander vitába száll mindazokkal, akik a modernség jelszavával ki akarják zárni a valóságra való vonatkoztatást a művészetből. Kifejti ezzel kapcsolatban, hogy

önmagában semmilyen tárgy nem művészi, de a művészet bármely tárgyat művészivé avathat.

A politikai rajz, mutatja ki Alexander, a művészet sajátos kifejezési formája, sokszor fájdalmasabb sebet üthet, mint az írott vagy a kimondott szó. A politikai rajz művészetétől elsősorban határozott meggyőződést követelünk. Akinek nincsen igazi meggyőződése, az hazudik és . . . előbb-utóbb lelepleződik. A politikai rajzoló legyen jó hazafi, igazságos, józan és becsületes — írja Alexander. Ha mindezek a tulajdonságok hiányoznak belőle, akkor rajzaiban minden csak ügyesség lesz, s nem művészet. Persze a fentiekén kívül

legyen még elmés és lényeglátó is. A politikai rajz szerepét igen nagyra értékeli Alexander, szoros összefüggést lát a karikatúra kritikai funkciója és az adott ország sajtójának őszintesége, szabad szelleme között.

Igen figyelemre méltóak Alexander művészetkritikai írásai is. Kimutatja, hogy korábban a művészetkritikának közel sem volt oly nagy hatalma, mint napjainkban, ami persze korántsem véletlen. Csak a századfordulót követően ismerték fel a művészetkritika semmi mással nem pótolható szerepét. A művészetkritika — írta — fel támasztotta az elfeledett műveket és az elfelejtett alkotókat. Fő fela-

data, hogy a műelemzés révén hozzásegítsen bennünket a művek megértéséhez. A művészetkritika hívta életre a művészettörténetet is.

Ha terünk engedné, illenék még szót ejteni Alexander egyéb művészeti írásairól is: pl. a klasszikus és a modern művészetet összehasonlító dialógusáról, a *Firenzei párbeszéd*ről, azután *Fadrusz*-tanulmányáról, amelyben összeveti a hazai és a nemzetközi szobrászat század eleji állapotát, valamint azokról is, amelyekben a művészet és erkölcs, a játék és a művészet, a művészet és a tudomány stb. viszonyát vizsgálja. De ezek már túlmutatnak tanulmányunk kere-

tein. Viszont feltétlenül meg kell még említenünk Alexandernak a művészeti neveléssel kapcsolatos nézeteit.

AZ ELHIVATOTT NEVELŐ.
A PEDAGÓGIA ELMÉLETE ÉS
GYAKORLATA

Alexander hatvanadik születésnapján így válaszolt tisztelőinek az őt üdvözlő beszédekre: „Tanítónak érzem magam, valóm minden ízében . . . Sohasem éreztem a tanítást fárasztónak. Minden más munkásság fogyasztotta erőmet, a tanítás mindig növelte . . . Ami bennem volt tudás, gondolat, az

mindig kikíváncsozott belőlem, s boldog voltam, ha mással közölhettem, amit gondoltam . . ., mert azt akartam, hogy az igazság mindenkié legyen.”

Vallomásában nincsen semmi túlzás. Kora ifjúságától kezdve tudatosan készült a tanári pályára, mint főreáliskolai tanár jegyezte el magát a nevelői hivatással, és több mint négy évtizeden át oktatta, nevelte a rábízott ifjakat. Százakra-
ezrekre hatott szuggesztivitásával, világos gondolataival, enciklopédikus tudásával, gazdag szellemisé-
gével és nem utolsósorban vonzó személyiségével. Éveken keresztül adott elő esztétikát és dramaturgiát a Színművészeti Főiskolán, esztéti-

kát és művészettörténetet a Műegyetemen. Mint a bölcsészettudományi kar esztétika tanszékvezető tanára filozófiát, lélektant, filozófiatörténetet és esztétikát adott elő leendő bölcsészeknek és tanárjelölteknek.

Igazi nagy tanáregyéniség volt. Egyike azon keveseknek, akiknek egyetemi előadásait a liberális szellem, a dogmatizmus nélküliség jellemezte. Kiváló érzéke volt ahhoz, hogy a legelvontabb filozófiai kérdéseket is érthetővé tegye, hogy tendkívüli világossággal prezentálja a legsúlyosabb gondolatokat. Legszívesebben szabadon adott elő, az élő beszéd megformálásának igazi művésze volt. Különösen

emlékezetesek voltak szemináriumai, amelyeken a jobb képességű hallgatókat vezette be egy-egy nagy gondolkodó műhelyébe. Ezek a szemináriumok iskolapéldái voltak annak, hogyan nevelheti a jó tanár önálló munkára a rábízott ifjakat. Az egykori tudósítások beszámolnak arról, hogy eseményszámba mentek a szélesebb érdeklődő közösség számára tartott előadásai, mert elevenen és világosan tudott beszélni, alkalmazkodva a publikum nivójához, de sohasem engedve a vulgarizálás csábításának.

Schöpflin Aladár, a volt tanítvány azt emeli ki, hogy Alexander „előadásainak megvolt az a vonzereje, mely azonnal kontaktust

teremt előadó és hallgató között”. Gaál Gábor szerint olykor „annyira beleélte magát az előadott tárgy . . . fordulóiiba, hogy az előadás tanári atmoszférája megszűnt”. „Hallgatóinak mindig többet adott, mint amennyit azok vártak . . . lévén a . . . nevelőnek az a ritka képviselője, aki bár tervszerű sillabusszal jött óráira, a terv órára mért anyagát mindig felduzzasztotta.” Alkalay Ödön szerint: „Alexander hallgatóiban azt az érzést keltette, hogy a filozófia a legszebb, a legmélyebb és legboldogítóbb élethivatás. Ami Alexander tanárból tanítványaira áramlott, az több volt minden tárgyi tartalomnál, az szuggerált lelkeses-

dés volt a tárgy iránt . . . Alexander nem tudományos és publicista tevékenységében érezte énjének legfőbb teljesülését, hanem tanítványaival való együttműködésben.”

Valóban pedagógiai tevékenysége felölelte az iskolai képzés valamennyi szintjét. Századunk első éveiben intenzíven foglalkoztatta őt az alsó fokú oktatás és nevelés korszerűsítésének gondolata. Mint a *Közoktatási Tanács egyik vezetője*, jelentős szerepet vállalt az új *Népiskolai Utasítás* létrejöttében. *Az olvasókönyvről* című, 1907-ben publikált tanulmányában máig is érvényes gondolatokat fogalmazott meg. Kifejtette, hogy a jó

olvasókönyvnek nem csupán a tanítást, hanem sokkal inkább a nevelést, a tanuló egész személyiségének a formálását kell szem előtt tartania. A jó olvasókönyv — figyelmeztet — egész életre szóló indítást ad. Ha sikerül lelki szükségletté tenni az olvasást, akkor a lehető legtöbbet nyújtja: kultúr-emberre neveli a gyermeket.

A modern iskoláról 1910-ben tartott előadásában kemény szavakkal ostromozta a „csak tanító”, a „gépies ismeretekre gépiesen tanító s ezért rosszul tanító” iskolát. Szembeállítja vele, a modern iskolát, amelyben elsősorban gondolkodásra, dolgozásra, aktivitásra nevelnek. Az ilyen iskolában nem

tekintik a gyermeket a tanítás passzív tárgyának. Alexander harcot indít az oktatásban túltengő verbalizmus és az öncélúvá vált elméletieskedő képzés ellen. Szót emel azért, hogy a középiskola nemcsak oktasson, de neveljen is, hogy a formalizmust csökkentsék a minimumra. Harcot indít az anyanyelvi oktatás színvonalának emeléséért. Azzal érvel, hogy „a nyelv a nemzeti és emberi gondolkodás és érzés gazdag tárháza, sajátos egyéniségek nyilatkozásának formája”. Ugyanakkor fontosnak tartja az idegen nyelvek oktatásának erőteljesebbé tételét is, a nyelvvoktatásban — szerinte — három célt kell elérni: meg kell

érteni az idegen nyelven írt műveket, nyelvtanilag helyesen kell használni az idegen nyelvet, el kell sajátítani az idegen nyelven való előadás művészetét. (Ismeretes, hogy e tekintetben Alexander maga jó példával járt elől, perfekt írt és beszélt németül, angolul és franciául, s természetesen latinul és görögül is tudott.)

Alexander részt vett az ún. szabad oktatásért vívott küzdelemben. Cikket írt a *Modern iskoláról*, a *Magyar tanárságról*. Neveléselméleti koncepcióját átfogó igény-nyel a *Nagy iskolai kérdés* címen fejtette ki. Különös hangsúlyt kapott Alexandernél az esztétikai nevelés, amelynek teljességre tö-

rekvő programját *A művészet, a művészet értékéről, a művészeti nevelésről* című terjedelmes írásában foglalta össze. A tanulmányban erőteljesen hangot ad annak a véleménynek, hogy az esztétikai szemlélet kialakítása a kisgyermekkorban és tudatos formálása a felnövekvő nemzedéknél hatalmas előnyökkel jár a kulturált életvezetés szempontjából. Nálunk — panaszolja Alexander — az iskola inkább leszoktatja a gyermekeket a figyelemkoncentrációt követő szemlélésről, mintsem rászoktatja, mivel eleve az elvont gondolkodásra, az ismeretek bizonyos mennyiségének az elsajátítására van beállítva.

Azt javasolja, hogy a művészeti nevelést szolgáló diszciplínákat ne tekintsék pusztán tantárgyaknak. Ezek ugyanis a legszélesebb értelemben vett nevelést szolgálják. Az esztétikai nevelésnek elsősorban az érzékelést, ízlést s a fogékonyságot kell kifejleszteni a fiatalokban. Ennek szolgálatába kell állítani a rajztanítást is. A rajzoláshoz nem kell több tehetség, mint az íráshoz — hangsúlyozza Alexander azok ellenében, akik arra hivatkoznak, hogy a rajztanítás már csak az amúgy is tehetségesek kibontakozását segíti elő. Az, hogy valakinek nincs eléggé kifejlett érzéke valami iránt — érvel Alexander — nem szól a nevelés ellen. Sőt egy

okkal több, hogy a művészet (a rajztanítás) segítségével hozzáférközzünk az egyénhez.

A művészeti nevelésnek — írja végezetül Alexander — a valóságos lelki élményeken kell alapulnia, vagyis nem elég a művészi ismereteket verbálisan közölni, fogékonnyá kell tenni a művészet iránt. Ez pedig annyit jelent, hogy fel kell kelteni, majd erősíteni és finomítani kell az érzőképesseget. Az érzékek kifejlesztéséhez csak a szemléleten keresztül visz az út. Ehhez elengedhetetlen a kisgyermekkorban a játék, a mese, a serdülőkorban a műalkotásokkal való közvetlen ismerkedés, azaz a múzeumok látogatása. Az esztéti-

kai nevelést a művészettörténetnek kell betetőznie. Bár ennek feltételei — ismeri be Alexander — nálunk még hiányoznak, remélhető, hogy egyszer mégis eljutunk majd odáig, hogy nálunk is kiterebélyesedik a művészeti nevelés révén a polgári kultúra és átfogja az egész nemzetet. Alexander a maga pedagógiai optimizmusától, aufklerizmusától — sőt ne féljünk kimondani —, utópizmusától áthatva tiszta szívből óhajtotta ennek a korszaknak az eljövételét. De nemcsak óhajtotta, tett is érte, s nem is keveset. Méltán érdemli ki ezért az utókor megbecsülését és tiszteletét.

A SZERKESZTŐ ÉS PUBLICISTA

Korábban már részletesen szoltunk Alexander több évtizeden át folytatott szerkesztői tevékenységéről, amelyet a *Filozófiai Írók Tára*, az *Athenaeum*, a *Magyar Tanügy*, a *Magyar Szemle* című folyóiratok, valamint gyűjteményes kötetek műhelyeiben folytatott.

Publicisztikája ugyancsak rendkívül szerteágazó volt. Éveken keresztül írt drámabírálatokat a Budapesti Hírlapba, a Neues Pester Journalba. Mint a magyar filozófiai nyelv megújítója gyakran szerepelt a Magyar Nyelvőrben. Novellái, cikkei, karcolatai, kritikái jelentek meg a Budapesti Szemlében, a

Magyar Figyelőben, a Hétben, a Pesti Naplóban. Pályája kezdetén osztrák lapokban, a Reformban, a Die Pressében, később a német Unsere Zeitben, majd a francia Revue de Hongrie-ban, a húszas évek elején pedig az amerikai Szabadságban publikált. Az önkéntes emigrációból való hazatérése után állandó munkatársa lett a Pester Lloydnak. A felsorolás közel sem teljes. Egyes feltevések szerint publicisztikai írásainak száma több száz, hogy valójában mennyi, senki sem tudja, számbavételük még várat magára.

Alexander publicisztikai írásai ugyanazt a célt szolgálták, mint esztétikai és filozófiai témájú nép-

szerűsítő előadásai: fel akarta kelteni minél szélesebb körben az érdeklődést a szellemi értékek iránt. Ezért nem tartotta rangon alulinak, hogy tudását a köznapi megértés-megértetés szolgálatába állítsa. Igaz, a zömükben nívós és színvonalas cikkek mellett időnként kikerült Alexander tollából egy-egy gyengébb munka is, vagy olyan írás, amelynek eszmei mondanivalójával kapcsolatban emelhetők komoly kifogások, gondolkunk itt elsősorban az ún. *Hadi beszédek* című kötetben megjelent írásaira, amelyekben elismerőleg szólt a háború erkölcsnevelő hatásáról, s emiatt joggal marasztalták el, és előfordulnak köztük olyanok

is, amelyekben a színvonal rovására tett engedményt (pl. amikor Herczeg Ferenc egy-egy gyenge darabjáról írt elnéző bírálatot).

De publicisztikai írásainak döntő többsége mind tartalmi vonatkozásában, mind a stiláris követelmények szempontjából eleget tesz az igényes polgári újságírás követelményének, meggyőzően bizonyítva Alexander újságírói elhivatottságát, a legkülönbözőbb témákban való jártasságát, invenciózusságát.

Szólhatnánk még Alexander kiterjedt *levelezéséről* — amelyet többek között —, Angyal Dáviddal, Benedek Marcellal, Balassa

Józseffel, Fadrusz Jánossal, Hatvany Lajossal, Lukács Györggyel és másokkal folytatott. De ezeknek akárcsak futó ismertetése is meghaladja monográfiánk kereteit. A levelekben egy roppant egyszerű, derüs kedélyű, egyidejűleg több irányban nyitott, a feléje irányuló megkeresésekre mindig élénken reagáló színes egyéniség mutatkozik be.

Befejezés helyett hadd álljon itt tanítványainak és tisztelőinek sokaságából csupán kettőnek a véleménye: Elek Artúr a Magyar Művészetben így állított emléket Alexandernek: „Érdeklődésének örök frissessége lehetővé tette számára, hogy egyidőben tudós, tanár,

publicista és tárcaíró legyen... Mikor Alexander elindult a pályán, összesen ketten-hárman ha voltak, akik filozófiával behatóan foglalkoztak. Amikor lehunyta a szemét, az általa nevelt tanítványok egész sora állt készen idehaza és külföldön, hogy kamatoztassa a ... vezetése alatt tanultakat." Gaál Gábor szerint ő „volt a nagy Tanító és Ébresztő, aki ha nem tett volna mást, minthogy elvégzi a pionír munkát, a filozófiára való ébresztés munkáját, akkor is örökre beírta volna nevét a magyar filozófiai kultúra történetébe”.

A századfordulót követő években valamennyi bölcsészhallgató és sok nem bölcsészhallgató is Ale-

xander tanítványának mondhatta magát. Az ő közvetlen irányítása alatt bontakozott ki „az egyetlen eredeti magyar gondolkodó”, Zalai Béla, a művészetfilozófus és művészetfilozófus Fülep Lajos, a később marxista filozófussá lett Fogarasi Béla, a külföldön világhírnévre szert tett Hauser Arnold, Mannheim Károly, Szilasi Vilmos, hogy csak néhányat említsünk a sok száz tanítvány közül.

Alexander gazdag életet élt, eszmélésétől kezdve utolsó percéig dolgozott. Gaál Gábor szerint „úgy ment át az egyik életből a másikba, mint aki munkája végeztével új munkát megy keresni más tájékra”.

Az Alexander-hagyaték feldolgozása és közzététele terén elévülhetetlen érdemeket szerzett Szemere Samu, aki nemcsak méltó tanítványa volt Alexandernak, de az általa megindított kezdeményezések (Filozófiai Írók Tára) igényes folytatója is. Remek Hegel, G. Bruno, Descartes stb. fordításain túl említésre méltó bölcseleti (G. Brunóról) és esztétikai (Th. Mannról) munkákat hagyott hátra. Kiváló pedagógus volt, akárcsak példaképe, Alexander Bernát.

BIBLIOGRÁFIA

Alexander Bernát főbb művei

Ifjúkori levelei Horváth Cyrillhez (1869—1872). Bevezetővel ellátta és sajtó alá rendezte Szemere Samu. Bp., 1928.

Faust és az Ember tragédiája. Reform 1871.

Kant's Lehre vom Erkennen. IV. Capitel. Die transcendente Deduktion der Kategorien. Doct. phil. Ph. Bp., 1876.

A philosophia történetének eszméje tekintettel a történetre általában. Bp., 1877.

Kant élete, fejlődése és philosophiája. Bp., 1881.

A XIX. század pesszimizmusa (Schopenhauer, Hartmann). Bp., 1884.

Diderot-tanulmányok. Bp., 1900.

Shakespeare Hamletje. Bp., 1902.

Az ember testi és lelki élete, egyéni és faji sajátosságai. In.: *Az ember c.* kötetben. Szerk. Alexander Bernát—Lenhossék Mihály Bp., 1907.

A modern iskola munkája. Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny 1910/8.
Zur Psychologie der Kunst ; Vortrag, gehalten auf dem III. Internationalen Kongress für Philosophie in Heidelberg. Bp., 1910.

Leibniz halálának kétszázadik évfordulója alkalmából tartott előadás. Magyar Filozófiai Társaság Könyvtára. Bp., 1917.

Shakespeare. Bp., 1920.

Spinoza. München, 1923.

Spinoza és a pszichoanalízis. Hága, 1927.

Tanulmányok. Filozófia. (Vallomás — A filozófia feladata — A filozófia története — A nemzeti szellem a filozófiában — Az egyéniség a filozófiában — A lelki élet egysége — Az intuícióról — A tudattalan lelki életről — Magyar filozófia — A cselekvő gondolat) Bp., 1924.

Tanulmányok. Művészet. (A művész — A kritika — A művészet — Művészeti élet — Firenzei párbeszéd — Logikai érzelmek — A vonalról — Beardsley — A játék, az utánzás, a dísz — A fantázia — Fadrusz Mátyás szobra — Fadrusz hagyatéka — A

magyar szobrászat 1910–1915. — Meunier — A Szt. István templom — A politikai rajz) Bp., 1924.

Tanulmányok. Nagy emberek. (Michelangelo — Shakespeare a világirodalomban — Jean Jacques Rousseau — Hippolyte Taine — Spinoza — Shakespeare és Katona József — Eötvös József gondolatai — Petőfi Sándor — Madách Imre — Jókai Mór — Mikszáth Kálmán) Sajtó alá rendezte: Szemere Samu. Bp., 1938.

A művészet. Válogatott tanulmányok. Válogatta és a bev. tanulmányt írta: Szemere Samu. Hermann István utószavával. Bp., 1969.

*Az Alexander Bernáttal
foglalkozó
szakirodalomból*

DÉNES LAJOS: Alexander Bernát: Filozófia. Nyugat 1924.

SCHÖPFLIN ALADÁR: Alexander Bernát halálára. Nyugat 1927.

- ALKALAY ÖDÖN: Alexander Bernát mint tanár. Nyugat 1927.
- KORNIS GYULA: Alexander Bernát. In: Magyar filozófusok. Bp., 1930.
- SEBESTYÉN KÁROLY: Alexander Bernát. Bp., 1934.
- IMRE JÓZSEF: Alexander Bernát és filozófiai műveltségünk. Pécs, 1938.
- HERMANN ISTVÁN: Alexander Bernát, az esztéta. Utószó A művészet. Válogatott tanulmányok című kötethez. Bp., 1969.
- SZEMERE SAMU: Bevezető tanulmány Alexander Bernát: A művészet. Válogatott tanulmányok című kötethez. Bp., 1969.
- SZEMERE SAMU: Emlékezés Alexander Bernátra. MIOK Évkönyve. Bp., 1970.
- SÁNDOR PÁL: Alexander Bernát. In.: A magyar filozófia története. Bp., 1973.
- HERMANN ISTVÁN: Alexander Bernát, az esztéta és filozófus. In: A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn. Bp., 1977.

GÁBOR ÉVA: Alexander levelei Lukács
Györgyhöz (1908–1913) Bevezető és
jegyzetek. Irodalomtörténet. 1978/1.

GÁBOR ÉVA: Alexander Bernát. Tájékoztató 1982/3.

GÁBOR ÉVA: Kommentárok Alexander
Bernát kiadatlan Naplójához és leveleihez.
(Kézirat.)

A kiadásért felelős
az Akadémiai Kiadó és Nyomda
főigazgatója
Felelős szerkesztő: Róbert Zsófia
Műszaki szerkesztő: Kerek Imréné
Terjedelem: 5,6 (A/5) ív + 1 db melléklet
HU ISSN 0133 – 1884
86.15283 Akadémiai Kiadó és Nyomda,
Budapest
Felelős vezető: Hazai György

